

Γιάννης ΧΑΤΖΑΚΗΣ

Η πατρική εξουσία στο δικαϊκό περιβάλλον της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Νομική διάσταση και εξελικτική πορεία ενός θεσμού*

Τις τελευταίες δεκαετίες οι ιστορικοί του δικαίου έχουν δώσει ιδιαίτερο βάρος στη μελέτη της συγκρότησης και της οργάνωσης της μεσαιωνικής οικογένειας και των σχετικών με αυτήν θεσμών. Ίσως γιατί η κατανόηση του τρόπου λειτουργίας των συγκεκριμένων δομών, αποτελεί μία από τις βασικές προϋποθέσεις για την ερμηνεία του νομικού και κοινωνικού γίγνεσθαι της κάθε εποχής. Εξάλλου το συγκεκριμένο θέμα εμφανίζεται περισσότερο επίκαιρο από ποτέ, αφού στις σύγχρονες κοινωνίες η παραδοσιακή μορφή οικογένειας τίθεται σε αμφισβήτηση και όλο και πιο συχνά επιλέγονται άλλες μορφές συμβίωσης, οι οποίες οδηγούν ακόμη και στη δημιουργία μονογονεϊκών πυρήνων. Βέβαια η όλη προβληματική, έχει πολλές παραμέτρους και ως εκ τούτου ξεπερνά τα στενά όρια της παρούσας μελέτης, η οποία έχει σκοπό να επικεντρώσει την προσοχή της στην ανάλυση του θεσμού της πατρικής εξουσίας και στους κανόνες που τον διείπαν, κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας στην Κρήτη.

Η έρευνα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον μια που στην αποικία

* Μια πρώτη –σύντομη– μορφή της παρούσας μελέτης ανακοινώθηκε στη Συνάντηση για το Κρητικό Δίκαιο, η οποία διοργανώθηκε στα Χανιά τον Οκτώβριο του 2005, από το Ινστιτούτο Κρητικού Δικαίου.

της Γαληνοτάτης συναντήθηκαν –και ως ένα βαθμό συγκεράστηκαν– η νομική παράδοση των Βενετών κατακτητών και η βυζαντινή δικαιοσύνη πραγματικότητα των κατακτημένων πληθυσμών του νησιού. Για την καλύτερη κατανόηση των διεργασιών αυτής της αφομοίωσης, κρίνεται σκόπιμη μια μικρή αναφορά στην ιστορική πορεία της πατρικής εξουσίας στη βυζαντινή Ανατολή και τη μεσαιωνική Δύση, με αφετηρία φυσικά την εικόνα του ρωμαίου *paterfamilias*.

I. ΑΠΟ ΤΟΝ ΡΩΜΑΙΟ PATER ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΠΑΤΕΡΑ¹

Ο ρωμαίος *pater* αποτελούσε μέσα στα όρια του οίκου του έναν εν δυνάμει βασιλέα με εξουσία ζωής και θανάτου πάνω στους υπεξούσιους του (*ius vitae necisque*). Όλα και όλοι που συγκροτούσαν τον οίκο ανήκαν σε αυτόν. Πρόσωπα και ζώα, κινητά και ακίνητα βρίσκονταν κάτω από την πλήρη εξουσία του. Η δύναμη αυτή, που σε μια πρώτη φάση μόνο ο έλεγχος των ηθών μπορούσε να περιορίσει, οριοθετείται μέσα σε αυστηρά νομικά πλαίσια από το δίκαιο του Δωδεκαδέλτου και δέχεται ποικίλους ποιοτικούς και χρονικούς περιορισμούς. Είναι πραγματικά δύσκολο να διέλθει κανείς σε λίγες γραμμές όλες αυτές τις εξελίξεις, οι οποίες διήρκεσαν αρκετούς αιώνες και επηρεάστηκαν από τις ιστορικές συγκυρίες, που σταδιακά μετέβαλαν τη μικρή δημοκρατία της Ρώμης σε μια πανίσχυρη αυτοκρατορία, στα σύνορα της οποίας περιλαμβανόταν λίγο ως πολύ ένα μεγάλο μέρος του τότε γνωστού κόσμου.

Ενταγμένη στο πλαίσιο αυτό, η εξουσία του πατέρα πάνω στα υπε-

1. Για το θεσμό της *patria potestas* στη ρωμαϊκή εποχή βλ. ενδεικτ. P. Voci, «Storia della patria potestas da Augusto a Diocleziano», *Jura* 31 (1980), 37-100· F. Gallo, «Idee vecchie e nuove sui poteri del pater familias», «*Poteri negotia actiones*», *Atti del convegno di diritto Romano*, Napoli 1984, σσ. 29-106· P. Voci, «Storia della patria potestas da Costantino a Diocleziano», *Jura* 36 (1985), 1-72· D. Dalla, «Aspetti della patria potestas e dei rapporti tra genitori e figli nell'epoca postclassica», *Atti dell'Accademia romanistica Con/na, VII Convegno*, Perugia 1988, σσ. 89-109· Eva Cantarella, «Famiglia Romana e demografia sociale», *Jura* 43 (1992), 99-111· Jane Gardner, *Family and Familia in Roman Law and Life*, Oxford 1998. Για το θεσμό στα βυζαντινά χρόνια βλ. ενδεικτ. Α. Χριστοφιλόπουλος, *Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινό δίκαιο*, Αθήνα 1946· Evelyne Patlagean, «L'enfant et son avenir dans la famille byzantine – Structure sociale, famille celtique à Byzance», *Byzance* 10 (1981), 85-93· A. Kazdan, «Η βυζαντινή οικογένεια και τα προβλήματα της», *Βυζαντινά* 14 (1988), 223-236· Αντωνία Κιουσοπούλου, *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο κατά τον 13ο αιώνα*, Αθήνα 1990· Ελευθερία Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου, II Οικογενειακό δίκαιο*, Αθήνα – Κομοτηνή 1997· Ι. Χατζάκης, *Η υπεξουσιότητα στο βυζαντινό δίκαιο*, Αθήνα 2000, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

Εξουσία παιδιά συρρικνώνεται και μεταλλάσσεται, αφού η νέα πολιτική πραγματικότητα δεν ευνοούσε τις ατομικιστικές τάσεις. Η ανάπτυξη συν το χρόνο των διαφόρων μορφών πεκουλίων και η διάδοση της emancipatio θα επιφέρουν επίσης καίρια πλήγματα στις σχέσεις εξάρτησης πατέρα και υπεξουσίων.

Η εμφάνιση εξάλλου στην αυτοκρατορία ενός νέου παράγοντα, του χριστιανισμού, θα σηματοδοτήσει αρκετές καινοτομίες, ιδιαίτερα στον τομέα της οικογένειας, αφού η νέα θρησκεία από πολύ νωρίς θα προσαρτήσει να θέσει κάτω από τον αυστηρό έλεγχο της τη γαμική συμπεριφορά των πιστών της και κατ' επέκταση τη σεξουαλικότητα τους. Στο διάδοχο κρατικό μόρφωμα, που θα σχηματιστεί κάτω από αυτές τις συνθήκες, θα επέλθουν οι απαιτούμενες από το πνεύμα των καιρών μεταβολές, χωρίς να προκληθεί ρήξη με το ρωμαϊκό παρελθόν.

Η γενική αυτή παρατήρηση αφορά σε μεγάλο βαθμό και το θεσμό της πατρικής εξουσίας, ο οποίος μετατρέπεται αργά και σταθερά σε μια ήπια κηδεμονία περιουσιακού περιεχομένου, χάνοντας πολλά από τα «σκληρά» χαρακτηριστικά του ρωμαϊκού δικαίου. Ο βυζαντινός πατέρας ουσιαστικά διατηρεί μόνο ένα μικρό μέρος από τις υπερεξουσίες του προκατόχου του. Καθορίζει το γαμικό μέλλον των υπεξουσίων του και διαχειρίζεται την περιουσία τους. Με την επέκταση μάλιστα και τη διάδοση του θεσμού των πεκουλίων, ο υπεξούσιος θα μπορέσει να αποκτήσει περιουσιακή αυτοτέλεια και θα αντιμετωπιστεί ως νομικά ισότιμο και δικαιοπρακτικά ικανό μέλος της κοινωνίας, κατακτώντας ακόμη και το δικαίωμα να διατίθεται.

Η σύντομη αυτή αναφορά δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ολοκληρωμένη αν δεν θιγεί και ένα άλλο θέμα. Αυτό των τρόπων παύσης της πατρικής εξουσίας. Οι περιορισμένοι και με φειδώ παρεχόμενοι λόγοι λύσης των πατρικών δεσμών, ήδη από την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο θα αναπτυχθούν, για να γενικευτούν πλέον στα βυζαντινά χρόνια.

Πρώτα από όλα λοιπόν υπάρχει η χειραφεσία – η τεχνητή δηλαδή και με πανηγυρικό τρόπο απελευθέρωση του υπεξουσίου, η οποία ήδη από τα τελευταία ρωμαϊκά χρόνια είχε περιβληθεί με γραπτό τύπο και δήλωση του πατέρα ενώπιον δικαστή ή αρμόδιου άρχοντα.

Όμως η πατρική εξουσία μπορούσε να λήξει και αυτοδίκαια για μια σειρά από λόγους, όπως με το θάνατο του εξουσιαστή, με την ανάληψη από μέρους του υπεξουσίου συγκεκριμένων αξιωμάτων, με την προσωπική μείωση εξουσιαστή και εξουσιαζόμενου, με την αιχμαλωσία ενός από τους δύο, ή τέλος με την χωριστή εγκατάσταση του παιδιού², απαρχή

2. Νεαρά 25 Λέοντος ΣΤ' «... εἰ πρὸς διαγωγὴν ἰδιογνωμοῦσαν ὀφθείη μόνον ὁ παῖς καταστάς, ἂν τε γλῶσση τοῦτο ὠμολόγηται οὐ ὑπ' ἐξουσίαν ἐτέλει, ἂν τε γλῶσσα μὲν οὐ

για το βυζαντινό κόσμο προσωπικής ανεξαρτησίας και κοινωνικής αυτοτέλειας. Μια μεγάλη μερίδα ιστορικών του δικαίου προσθέτει σε αυτούς τους λόγους και την ενηλικίωση του υπεξουσίου. Με άλλα λόγια υποστηρίζει ότι η χειραφεσία κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο είχε περιπέσει σε αχρηστία και η πατρική εξουσία έληγε αυτόματα με την ενηλικίωση του παιδιού³. Η θεωρία αυτή προβάλλει αρκετά αυθαίρετη, αφού δεν φαίνεται να έχει ισχυρά ερείσματα στις παρεχόμενες από τις πηγές μαρτυρίες, οι οποίες στο θέμα αυτό εξακολουθούν να μεταφέρουν αμιγώς ρωμαϊκό δίκαιο⁴.

Η παραπάνω αναδρομή στην πορεία του θεσμού της πατρικής εξουσίας, αποσκοπεί κατά κύριο λόγο στην κατανόηση της κατάστασης που επικρατούσε στην Κρήτη λίγο πριν την έλευση των Βενετών. Βέβαια το θέμα του ισχύοντος δικαίου στο νησί κατά τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο είναι ευρύτατο και παραμένει εν πολλοίς ανοικτό. Αδιαμφισβήτητο γεγονός αποτελεί ότι το 13^ο αιώνα η Κρήτη συγκροτούσε μια μακρινή από τη πρωτεύουσα επαρχία, με αρκετά προβλήματα και ιδιαιτερότητες. Η αραβική κατάκτηση (828-960) είχε απομονώσει τους Κρητικούς από την υπόλοιπη αυτοκρατορία, με αποτέλεσμα η ανάκτηση του νησιού από τον Νικηφόρο Φωκά το 960, να επιβάλλει ανάμεσα στα άλλα και την «ενημέρωση» του πληθυσμού από άποψη δικαίου, ώστε να μπορέσει χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα να ενταχθεί εκ νέου στους κόλπους της αυτοκρατορίας. Παρόμοια διεργασία σε κάθε περίπτωση δεν είναι δυνατό να αναπλαστεί με ακρίβεια, όπως επίσης δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί όλο το εύρος της πολιτιστικής και φυσικά δικαιοϊκής αλλοίωσης από τους Άραβες κατακτητές. Οι υπερβολές των βυζαντινών πηγών, αλλά και των παλαιότερων μελετητών⁵, φαίνεται σήμερα να έχουν ξεπεραστεί. Ο πληθυσμός του νησιού αποδεικνύεται ότι είχε διατηρήσει σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο τη θρησκευτική του ταυτότητα αλλά και τις πολιτιστικές αξίες και τους δεσμούς που τον συνέδεαν με την αυτοκρατορία. Όπως πολύ σωστά έχει παρατηρηθεί, αυτό που χρειαζόταν ήταν η τόνωση των υπαρ-

παρέσχε τοῦτο, ἄλλως δὲ γνώμη σιωπῶσα καὶ ἰδίως ῥυθμιζομένῳ τῷ παιδί οὐκ ἐναντιουμένη, ἀλλὰ παραχωρήσασα καθ' ἑαυτὸν διάγειν, κἂν ἢ γαμικῆς ὁμιλίας ἔξω, εἶναι αὐτῷ κεκυρωμένον τὸ αὐτεξούσιον ...», P. Noailles – A. Dain (εκδ.), *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944, σσ. 99-101.

3. Για τις θεωρίες αυτές και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. σχετ. Χριστοφιλόπουλος ό.π., σσ. 106επ. και Παπαγιάννη, ό.π., σσ. 145-151.

4. Βλ. σχετ. Χατζάκης, ό.π., σσ. 330-335.

5. Βλ. σχετ. Ν. Τωμαδάκης, «Προβλήματα της εν Κρήτη Αραβοκρατίας (826-961). Περί της δήθεν αλλοιώσεως του πληθυσμού εξ απόψεως εθνολογικής και θρησκευτικής», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 30 (1960-1961), 1-38· Β. Χρηστίδης, *Η κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες (± 824). Μια αποφασιστική καμπή στον αγώνα μεταξύ Βυζαντίου και Ισλάμ*, Αθήνα 1982.

όντων θεσμών και η ενημέρωση στις τρέχουσες εξελίξεις που είχαν συντελεστεί στην αυτοκρατορία στον έναν περίπου αιώνα της αραβικής κατοχής⁶. Δυστυχώς δεν μπορεί κανείς σήμερα να γνωρίζει πως αυτό επιτεύχθηκε και μέχρι ποίου βαθμού. Οι λίγες πηγές ρίχνουν το βάρος κυρίως στις διοικητικές μεταβολές, χωρίς να επιμένουν ιδιαίτερα στις δικαιοτικές αλλαγές. Εξάλλου κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να αποτέλεσε αντικείμενο ξεχωριστής προσπάθειας. Οι αλλαγές πρέπει να επήλθαν σταδιακά στους δύο επόμενους αιώνες, περισσότερο κάτω από την επίδραση των βυζαντινών αξιωματούχων και λιγότερο στα πλαίσια συντονισμένων ενεργειών⁷. Σε κάθε περίπτωση η κατάκτηση του νησιού από τους Γενοβέζους⁸ αρχικά και τους Βενετούς στη συνέχεια, διέκοψε με βίαιο τρόπο κάθε παρόμοια διεργασία, απομονώνοντας –διοικητικά και δικαιοτικά τουλάχιστον– την Κρήτη από την ανατολική αυτοκρατορία και συνδέοντας την με τη δυτική πραγματικότητα.

II. Η ΠΑΤΡΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΣΤΟ ΔΥΤΙΚΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ : Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

Η έλλειψη συγκεντρωτικής εξουσίας και κατά συνέπεια κεντρικής νομοθεσίας, καθιστά αρκετά δύσκολη τη σκιαγράφηση της δικαιοτικής πραγματικότητας στα εδάφη του δυτικού τμήματος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Οι βαρβαρικές εισβολές του 4^{ου} και του 5^{ου} αιώνα θα οδηγήσουν στη δημιουργία μιας σειράς μικρότερων κρατών, και θα επιβάλλουν εκ των πραγμάτων ένα νομικό πλουραλισμό. Το υπάρχον ρωμαϊκό δίκαιο θα συναντηθεί με τα έθιμα των επιδρομέων, ενώ για ορισμένες περιοχές –ειδικά της ιταλικής χερσονήσου– θα επηρεαστεί από τις αντίστοιχες εξελίξεις του βυζαντινού δικαίου, γεγονός που θα συντελέσει με ακόμη πιο ριζικό τρόπο στη δημιουργία μιας πολυμορφικότητας⁹. Η όλη εικόνα

6. Βλ. σχετ. Δ. Τσουγκαράκης, «Η βυζαντινή Κρήτη», *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Ι. Κρήτη 1987, σσ. 337-404.

7. Βλ. σχετ. Helene Arweiler-Glykatzi, «L'administration militaire de la Crète byzantine», *Byzantion* 31 (1961), 217-228· Ν. Οικονομίδης, «Η διανομή των «βασιλικών επισκέψεων» της Κρήτης (1170-1171) και η δημοσιονομική πολιτική του Μανουήλ Α' Κομνηνού», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Αθήναι 1968, σσ. 195-201.

8. Για τη σύντομη κυριαρχία των Γενοβέζων στο νησί βλ. ενδεικτ. G. Gerola, «La dominazione genovese in Creta», *Atti dell' Accademia degli Agiati in Rovereto* 8 (1902), 134-175· Chryssa Maltezu, «Creta fra la Serenissima e la Superba», *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna, Studi in Onore di Geo Pistarino*, τ. 2, Genova 1997, σσ. 763-774.

9. Βλ. σχετ. P. Leicht, *Storia del diritto italiano. Diritto delle persone e di famiglia*, Milano 1960, σσ. 134 επ.· E. Besta, *La famiglia nella storia del diritto italiano*, Milano 1962, σ. 193.

συμπληρώνεται ακόμη καλύτερα, αν ληφθεί υπόψη, ότι οι ντόπιοι ρωμαϊκοί πληθυσμοί αφέθηκαν από τους κατακτητές, με βάση την αρχή της προσωπικότητας του δικαίου, να διέπονται από τους δικούς τους κανόνες και να ζουν σύμφωνα με το δικό τους δίκαιο. Βέβαια ο τομέας της οικογένειας, που εν προκειμένω ενδιαφέρει, αποτέλεσε ένα από τα σημεία σύγκλισης μεταξύ κατακτητών και κατακτημένων. Οι οικογενειακοί θεσμοί των νέων επικυριάρχων προέβαλαν και αυτοί σε μεγάλο βαθμό τη μορφή του πατέρα και τις υπερεξουσίες του πάνω στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Η εμφάνιση και η εξάπλωση του φεουδαρχικού συστήματος θα στηρίξει και θεσμικά το πατρικό αυτό πρότυπο, εξομαλύνοντας τα προβλήματα και διαλύοντας σταδιακά τις όποιες ετερότητες. Μετά τον 11^ο αιώνα στο προσκήνιο θα κάνει δυναμικά την παρουσία της και η ρωμαϊκή εκκλησία οργανώνοντας, ανάμεσα στα άλλα και τους σχετικούς με το θεσμό του γάμου κανόνες¹⁰. Την περίοδο αυτή, οι προϋποθέσεις για τη σύναψη ενός νόμιμου γάμου καθορίζονται λεπτομερώς, τα γαμικά κωλύματα οριοθετούνται εκ νέου, και δίνεται βάρος στη συναίνεση όχι μόνο των αρχηγών των οικογενειών, αλλά και των ίδιων των συναπτομένων. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές διοχετεύονται μέσω της Εκκλησίας σε όλο το φάσμα της κοινωνίας¹¹, εξομαλύνοντας στην πραγματικότητα τις ταξικές διαφορές και δημιουργώντας κοινούς κώδικες στη διάρθρωση των οικογενειών¹². Στις εξελίξεις αυτές συνέβαλε και η άνθιση των νομικών σπουδών τον 11^ο και το 12^ο αιώνα. Η «επανακάλυψη» από τους glossatori του πανεπιστημίου της Bologna, της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, έθεσε τις βάσεις για τη δημιουργία ειδημόνων του ρωμαϊκού δικαίου, οι οποίοι στελέχωσαν τις γραμματείες των επιμέρους κρατών της Δύσης και της παπικής αυλής και επηρέασαν καίρια τους θεσμούς κυρίως του ιδιωτικού δικαίου¹³.

Μέσα σ' αυτό το ευρύτερο ιστορικό – νομικό πλαίσιο η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου, που εν προκειμένω ενδιαφέρει, θα δημιουργηθεί και θα αναπτυχθεί κάτω από τις ιδιαίτερες συνθήκες των βαρβαρικών επιδρομών, οι οποίες ανάγκασαν τους ρωμαϊκούς πληθυσμούς της ενδοχώρας να εγκατασταθούν, αρχικά περιστασιακά και στη συνέχεια πλέον μόνιμα, στην ασφάλεια της λιμνοθάλασσας. Το νέο κράτος που θα δημι-

10. Βλ. σχετ. P. Veyne, *L'impero Romano. La vita privata dall'impero Romano all'anno mille*, Roma 1994, σσ. 3-172.

11. Βλ. σχετ. D. Herlihy, *La famiglia nel Medioevo*, Roma 1994, σ. 172.

12. Γενικά για τη μεσαιωνική οικογένεια βλ. ενδεικτ. Herlihy, ό.π., σσ. 73. Προβλ. επίσης T. Kuehn, *Emancipation in Late Medieval Florence*, New Brunswick 1982.

13. Βλ. σχετ. F. Calasso, *Medioevo del diritto. Le fonti*, Milano 1954, σσ. 503-555· Leicht, *Le fonti κτλ.*, σ. 112 επ.· M. Bellomo, *The Common Legal Past of Europe, 1000-1800*, Washington 1995, σσ. 58-65.

οργανωθεί με αυτόν τον τρόπο θα βρίσκεται για αρκετούς αιώνες κάτω από την ισχυρή πολιτιστική, πολιτική και δικαιοτική επιρροή της Κωνσταντινούπολης. Φυσικά ο τομέας της οικογένειας δεν θα μείνει ανεπηρέαστος. Το ρωμαϊκό υπόβαθρο, που έφεραν μαζί τους από τις ακτές οι πρόσφυγες, θα συναντηθεί με τις βυζαντινές επιδράσεις και θα οδηγήσει στη δημιουργία μιας ιδιόμορφης κατάστασης. Η μορφή του πατέρα σ' αυτόν το σημείωμα κατέχει κεντρική θέση, αφού η οικογένεια αντιμετωπίζεται ως πρωταρχικός πολιτικός οργανισμός και συνιστά έναν από τους πυρήνες οργάνωσης του κράτους.

Μια περαιτέρω ανάπτυξη της νομικής πραγματικότητας, η οποία διέπει τη βενετική οικογένεια, δεν θεωρείται εν προκειμένω ιδιαίτερα λειτουργική, αφού θα οδηγούσε εκ των πραγμάτων σε επαναλήψεις. Οι σχετικοί κανόνες δεν φαίνεται να διαφέρουν ούτε από αυτούς που αναλύθηκαν παραπάνω στα πλαίσια της παρουσίας του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, ούτε και από την εικόνα που θα δοθεί στη συνέχεια για τη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Το πατρικό πρότυπο Βενετών και Κρητικών αποτελούσε και σε αυτήν την περίπτωση ένα από τα βασικά πεδία επαφής. Από τη στιγμή δε που οι αντιθέσεις αμβλύθηκαν, οι δύο κοινότητες συνέβαλλαν στη δημιουργία ενός κοινού οικογενειακού σχήματος, όπου το ποσοστό συμμετοχής της καθεμίας από αυτές δεν είναι απόλυτα προσδιορισίμο¹⁴.

III. Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΡΗΤΗ¹⁵

1. ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Βασική προϋπόθεση δημιουργίας της πατρικής εξουσίας αποτελεί η γέννηση του υπεξουσίου μέσα στα πλαίσια ενός νόμιμου και έγκυρου γάμου. Κάτι τέτοιο ήδη από την αρχή της βενετικής κυριαρχίας δεν μπορούσε να σημαίνει τίποτε άλλο παρά την τέλεση του γάμου σύμφωνα με θρησκευτικό τυπικό, το οποίο εξάλλου αποτελούσε και συστατικό τύπο του. Το δόγμα των συναπτομένων καθόριζε τις περαιτέρω λεπτομέρειες.

14. Για την κατάσταση του δικαίου στην Κρήτη αλλά και στις άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές βλ. ενδεικτ. Ι. Βισβίζης, «Το πρόβλημα της ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου», *Επετηρίς Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 6 (1955), 141-144.

15. Μία σύντομη αναφορά για την οργάνωση της οικογένειας στην Κρήτη του 14ου αιώνα υπάρχει στο άρθρο Sally McKee, «Households in Fourteenth Century Venetian Crete», *Speculum* 70 (1995), 27-67.

Στην Κρήτη η θρησκευτική πολιτική της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου¹⁶, αναγνώριζε εφάμιλλη ισχύ στις τελετές και των δύο εκκλησιών. Προβλήματα όπως η μη έγκυρη χειροτονία του ιερέα, που τελούσε το μυστήριο, ή κωλύματα συγγενείας μεταξύ των συναπτομένων, ακύρωναν το γάμο και φυσικά εμπόδιζαν τη δημιουργία της πατρικής εξουσίας εν τη γεννέσει της. Στο ίδιο αποτέλεσμα οδηγούσαν η παράβαση τόσο της απαγόρευσης επιγαμίας μεταξύ Βενετών αποίκων και Κρητικών – η οποία ίσχυε τουλάχιστον τον πρώτο αιώνα της κατοχής¹⁷ –, όσο και οι ποικίλες ταξικές προϋποθέσεις, που έθετε ο νόμος για τους ευγενείς¹⁸.

Βέβαια το ρωμαϊκό δίκαιο προέβλεπε ότι ο *pater familias* ασκούσε εξουσία όχι μόνο στους υπεξουσίου του, αλλά και στα εγγόνια που είχαν γεννηθεί από αυτούς. Ενδείξεις για την εφαρμογή ενός παρόμοιου σχήματος στο νομικό περιβάλλον της βενετοκρατούμενης Κρήτης δεν υπάρχουν. Οι όποιες μαρτυρίες για την άσκηση κηδεμονίας από τον πατρικό πάππο στα εγγόνια του, αφορούν αποκλειστικά και μόνο περιπτώσεις ορφανών και ως εκ τούτου δεν μπορούν να αξιολογηθούν σχετικά. Εξάλλου, όπως θα αποδειχτεί και παρακάτω, ο γάμος των υπεξουσίων αποτελούσε κατά κανόνα αφορμή για την χειραφέτηση τους, αποκλείοντας με

16. Για τη θρησκευτική κατάσταση στο βενετοκρατούμενο νησί βλ. ενδεικτ. Α. Ξηρουχάκης, «Η εκκλησία της Κρήτης επί Βενετοκρατίας», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 33 (1934), 409-420· Σ. Σπανάκης, «Συμβολή στην Εκκλησιαστική Ιστορία της Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 13 (1959), 243-288· του ίδιου, «Η θρησκευτικο-εκκλησιαστική κατάσταση στην Κρήτη τον XVI αιώνα», *Κρητικά Χρονικά* 21 (1969), 134-152· Ν. Τωμαδάκης, «Η θρησκευτική πολιτική της Ενετίας έναντι των ορθοδόξων Κρητών από του ΙΓ' αιώνα έως του ΙΕ' αιώνα», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών 1969-1970*, Αθήνα 1969-1970, 29 επ.· F. Thiriet, «Églises, fidèles et clergés en Crète vénétienne», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1981, σσ. 484-500· Maria Georgopoulou, «Mapping Religious and Ethnic Identities in the Venetian Colonial Empire», *The Journal of Medieval and Early Modern Studies* 26 (1996), 467-496· G. Fedalto, «Greci e Veneziani : Scontri e incontri di politica e religione. Il caso di Creta», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), 79-94.

17. Βλ. σχετ. Χρύσα Μαλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669)», *Κρήτη : Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. II, Κρήτη 1988, σ. 150. Μόνο με τη συνθήκη του Αλεξίου Καλλέργη οι ορθόδοξοι εντέλει απέκτησαν το δικαίωμα να συνάπτουν γάμους με τους Βενετούς αποίκους. Βλ. σχετ. Γ. Γρυντάκης, «Η συνθήκη του Αλεξίου Καλλέργη», *Κρητολογικά Γράμματα* 15/16 (1999-2000), 43.

18. Βλ. σχετ. Ασπασία Παπαδάκη, «Οι Βενετοί ευγενείς της Κρήτης κατά τον 16ο αιώνα (εξασφάλιση τίτλων)», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, σσ. 431-438· της ίδιας, «Συλλογή διατάξεων για τη βενετική ευγένεια στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ηράκλειο 2000, σσ. 143-153· Κ. Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές (16ος-17ος)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), 85-87.

αυτόν τον τρόπο τον πάμπο από την άσκηση οποιουδήποτε δικαιώματος πάνω στα παιδιά που θα γεννιόταν.

Ούτε όμως και η δουλοπαροική κατάσταση του πατέρα φαίνεται να επηρεάζει τη σχέση με τα υπεξούσια παιδιά του. Οι οικογένειες των βιλλάνων παρουσιάζονται και αυτές οργανωμένες κατά το πρότυπο των ελεύθερων οικογενειών, ανεξάρτητα από τους δεσμούς τους με συγκεκριμένο φέουδο ή φεουδάρχη¹⁹. Έτσι οι υπεξούσιοι δουλοπάροικοι χρειάζονται εκτός από την άδεια του οικείου φεουδάρχη και την έγκριση του πατέρα τους για να δικαιοπρακτήσουν²⁰. Οι δούλοι αντίθετα παρουσιάζουν μια εντελώς διαφορετική εικόνα. Τα παιδιά τους ανήκουν κατά τεκμήριο στον κύριο τους, χωρίς να μπορούν να ασκήσουν οποιοδήποτε δικαίωμα πάνω σ' αυτά²¹.

Για οποιονδήποτε είχε γεννηθεί έξω από αυτά τα αυστηρά πλαίσια νομιμότητας δεν γίνεται λόγος για πατρική εξουσία. Στις περιπτώσεις βέβαια των νόθων, φαινόμενο ιδιαίτερα διαδεδομένο καθ' όλη τη διάρκεια της βενετικής κατοχής²², η κοινωνική τάξη και η οικονομική επιφάνεια του πατέρα σε αρκετές περιπτώσεις, υποκαθιστούσε την ανυπαρξία των νομικών δεσμών. Δεν είναι λίγες οι φορές, που ο φυσικός πατέρας παρουσιάζεται να ασκεί πάνω στα νόθα παιδιά του δικαιώματα, τα οποία προσομοιάζουν με αυτά της πατρικής εξουσίας, αποφασίζοντας για το γάμο τους και προικίζοντας τα²³, καθορίζοντας τους κηδεμόνες

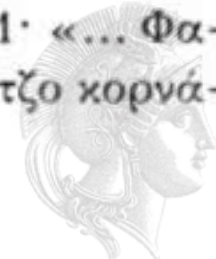
19. Βλ. σχετ. Elizabeth Santschi, «Quelques aspects du statut des non-libres en Crète au XIVe siècle», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 104-136.

20. «... Manifestum facimus nos Theodorus Miçopulo et Michael Miçopulo, eius filius Ilde suo consensu, principales ambo habitatores in casali Spiliotissa, villani domini Marini Gisi de suo velle ...», 22/3/1339, Χ. Γάσπαρης (εκδ.), *Franciscus de Cruce, Νοτάριος στον Χάνδακα 1338-1339*, Βενετία 1999 (στο εξής *Franciscus de Cruce*), σ. 126, αριθμ. 153· 24/10/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 198, αριθμ. 266· «Manifestum facimus nos Sergius Romano, principalis, villanus Agnetis, relicte Marci Signolo, de suo velle, et Iohannes Romano eius filius et plecius de suo consensu ...», 31/10/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 235, αριθμ. 328.

21. Βλ. σχετ. Santschi, ό.π., 17-120.

22. Βλ. σχετ. Χρύσα Μαλτέζου, «Το παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 221· Ι. Χατζάκης, «“Φυσικά τέχνα” στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Αρχειακές μαρτυρίες και νομικές προεκτάσεις ενός κοινωνικού φαινομένου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 38 (2004), 181-219.

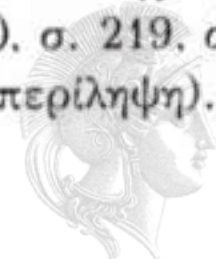
23. «Marinus Çanne habitator Chanee dedit et concessit atque transactavit Iohanni Georgio, filio naturali quondam Petri Georgio, habitatori in eadem Chanea genero suo vice et nomine repromisse Aulvie uxoris tue, filie mee naturali .II. serventarias ...», 22/1/1271, Α. Lombardo (εκδ.), *Documenti della colonia veneziana di Creta. Imbreviature di Pietro Scardon (1271)*, Torino 1942 (στο εξής *Pietro Scardon*), σσ. 5-6, αριθμ. 11· «... Φανερόν κάμνουσι τὰ ἀμφοτέρα μέρη ἡγουν ὁ εὐγενέστατος ἄρχος μισέρ βιτζέντζο κορνά-

τους²⁴, ή τέλος δίνοντας τα ακόμη και για υιοθεσία. Χαρακτηριστικά εν προκειμένω είναι τα παραδείγματα αφενός του Γεώργιου Αντάλου, ο ο-

ρος ποτέ έκλαμπροτάτου μισέρ ανδρέα από τὸ ἐν μέρος καὶ ὁ κύρ μιχέλης παρίλιος τοῦ ποτέ εὐλαβεστάτου παπᾶ κύρ ἰωάννη ἀποὺ τὸ ἄλλον μέρος, ἐν τοῦ ἐτέρου μέρους συμφωνούμενοι, κράζουσι τὸ ὄνομα τῆς ἀγίας Τριάδος ... ἡγουν ὁ ρηθεὶς κύρ μιχέλης προμετέρει νὰ κάμη καὶ μὲ ἔργον νὰ τελειώσῃ ὅτι ἡ κυρὰ μαργέτα ἐκλεκτὴ τοῦ θυγάτηρ νὰ θελήσῃ καὶ νὰ κοτενταριστῇ νὰ λάβῃ διὰ ἄνδραν τῆς εὐλογητικὸν τὸν μισέρ Φραντζέσκον υἱὸν νατουράλ τοῦ ἄνωθε εὐγενῆ ἄρχο ... καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλον μέρος ὁ ρηθεὶς εὐγενῆς ἄρχος τάσσει τοῦ ἄνωθεν μισέρ φραντζέσκο τὸ μετόχι ἀποὺ ἔχει στὰ πλακαλώνια ...», 13/4/1585, Κ. Μέρτζιος, «Βιτζέντζος Κορνάρος – Ερωτόκριτος», *Κρητικά Χρονικά* 18 (1964), 193-194, αριθμ. 41· 13/4/1612, W.F. Bakker – A.F. Van Gemert (εκδ.), *Μανόλης Βαρούχας* (εκδ.), *Νοταριακές πράξεις, Μοναστηράκι Αμαρίου (1597 – 1613)*, Ρέθυμνο 1987 (στο ἐξῆς *Μανόλης Βαρούχας*), σσ. 659-660, αριθμ. 759· «... Ἐδεχί ὁ ἄνωθεν μισερ-Νικολός διὰ ὄνομα τζι κερα-Ζαμπέτας, τζι θυγατέρας τοῦ κατα φύσι ... προμετέρει νὰ κάμη τὴν ἄνωθεν τοῦ θυγατέρα νὰ θελίσῃ τῶν ἄνωθεν κυρ-Γιαννά ὁδὶ ἄνδραν τις εὐλογητικὸν ...», 15/4/1612, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 661-662, αριθμ. 762· 28/7/1612, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 673-674, αριθμ. 777· 19/8/1640, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο τοῦ Ρεθεμνιώτη νοταρίου Τζώρτζη Πάντιμου 1613-1642*, Αθήνα 1990 (στο ἐξῆς *Τζώρτζης Πάντιμος*), σσ. 122-123, αριθμ. 211 (σε περίληψη)· 12/2/1642, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο τοῦ Ρεθεμνιώτη νοτάρου Ανδρέα Καλλέργη (1635-1649)*, Αθήνα 1994 (στο ἐξῆς *Ανδρέας Καλλέργης*), σσ. 173-174, αριθμ. 244 (σε περίληψη).

24. «... Et volo quod Ianulius et Andreas suprascripti (filii mei naturali) debeant stare in domo mea et esse cum suprascriptis Iacobo et Matheo, filiis et habere de meis bonis victum et vestitum convenienter ...», 25/8/1343, Elizabeth Santschi, *Régestes des arrêts civilis et des mémoriaux (1363-1399) des archives du Duc de Crète*, Venice 1976 (στο ἐξῆς *Sentenze Civili ή Memoriali*), σ. 5, αριθμ. 15· «... Item dimitto Iohanni de Grimaldo, meo filio naturali, yperpera centum pro anima mea, sibi danda quando erit etatis annorum decemocto et adhuc volo quod si dictus Iohannes poterit commodè et ordinate stare in domo mea cum filiis meis, quod posit eciam habere expensas oris usque ad dictum tempus decemocto annorum ...», 7/10/1375, *not. Leonardo Cavisino*, Sally McKee, *Wills from Late Medieval Venetian Crete (1312-1420)*, Washington D.C. 1998, σσ. 703-704, αριθμ. 557· «... ἐγὼ μαῖιστρο-Ἰάκωβος Ἀθηνέος, σπαθάρος, τοῦ ποτέ κύρ Νικῆτα ... τὸ δὲ ρεζήντουόν μου ὅλον ἀπὸ μικροῦ ἕως μεγάλου καὶ τὰ λεγόμενα δουκάτα καὶ τὰ λεγόμενα ἀσίμνια ἀφήμι ἅπαντα ὁμοῦ μὲ τὰ ἐργαλοῖα τῆς τέχνης μου, τῶν δύο μου παιδίων τῶν νόθων, ἡγουν τοῦ Νικῆτα καὶ τῆς Χρυσῆς, τοῦ καθενὸς διὰ τὴν ψυχὴν μου τὰ μισὰ καὶ νὰ ἵνοι μὲ τὴν μητέρα τως τὴν λεγομένην Καλὴν καὶ εἰς τὸ γοβέρνον αὐτῆς ...», 26/2/1532 (m.v. 1531), Σ. Κακλαμάνης – Σ. Λαμπάκης (εκδ.), *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος, Νοτάριος Χάνδακα 1506-1532*, Ηράκλειο 2003 (στο ἐξῆς *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*), σσ. 273-275, αριθμ. 152· 28/11/1595, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο τοῦ Ρεθεμνιώτη συμβολαιογράφου Τζώρτζη Τρωίλου*, Αθήνα 1990 (στο ἐξῆς *Τζώρτζης Τρωίλος*), σσ. 131-132, αριθμ. 66 (σε περίληψη) : ὁ διαθέτης αφήνει τὸ νόθο γιο τοῦ κάτω ἀπὸ τὴν κηδεμονία τῶν ἀνηψιών τοῦ, οἱ οἱοῖσι μάλιστα οφείλουν νὰ ἐπενδύσουν σὲ γῆ τὰ χρήματα τῆς κληρονομιάς· 2/5/1635, *Ανδρέας Καλλέργης*, σ. 21, αριθμ. 23 (σε περίληψη)· 7/12/1644, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Μαρίνος Αρκολέος, Ὁ τελευταῖος νοτάριος τῆς δυτικῆς Κρήτης, Πρωτόκολλο 1643-1646*, Ρέθυμνο 2003 (στο ἐξῆς *Μαρίνος Αρκολέος*), σ. 219, αριθμ. 154 (σε περίληψη)· 28/6/1645, *Μαρίνος Αρκολέος*, σ. 344, αριθμ. 237 (σε περίληψη).

ο οποίος τον Νοέμβριο του 1533, δίνει για υιοθεσία τον ενδεκάμηνο νόθο γιο του²⁵, αφετέρου δε αυτό του κρητικού άρχοντα Νικολό Μουδάτσου, ο οποίος το 1642 προικοδοτεί τη νόθα κόρη του Ρεγγίνα με το σημαντικό ποσό των 25.000 υπερπύρων²⁶. Οι άτυπες αυτές εξουσίες έχουν φυσικά όρια τους, αφού παρά τις παραπάνω μαρτυρίες, δεν εντοπίστηκε καμία πράξη χειραφεσίας νόθου παιδιού.

Μόνο με επιγενόμενο γάμο με τη μητέρα των νόθων, θα μπορούσε ο πατέρας να αποκτήσει, εκ των υστέρων έστω, πλήρη δικαιώματα πάνω στα φυσικά τέκνα του²⁷. Το 1642, ο ευγενής Τζουάνε Σανγκουινάτσος από το Ρέθυμνο αποφασίζει να νομιμοποιήσει το δεσμό του με την Αντωνία Καλλέργη και να την παντρευτεί με ορθόδοξο γάμο, αποκαθιστώντας με αυτόν τον τρόπο και νομικά τα παιδιά, που είχαν γεννηθεί από αυτή τη συμβίωση²⁸. Όμως η περίπτωση του Σανγκουινάτσο είναι η εξαίρεση στον κανόνα. Μια ανάλογη αποκατάσταση, τις περισσότερες φορές, ήταν αρκετά δύσκολη. Τα ποικίλα γαμικά κωλύματα καθιστούσαν παρόμοιες ενώσεις ανέφικτες²⁹.

Η υιοθεσία συνιστούσε βέβαια ένα εναλλακτικό τρόπο τεχνητής δημιουργίας της πατρικής εξουσίας, αποτελούσε όμως μία όχι ιδιαίτερα διαδεδομένη πρακτική³⁰. Οι τιθέμενες από το νόμο προϋποθέσεις, ήταν απλές, φαίνεται όμως ότι η διαδικασία αφορούσε περισσότερο τα παιδιά που είχαν βρεθεί έκθετα³¹ και λιγότερο άλλες περιπτώσεις, οι οποίες καλύπτονταν σε μεγάλο βαθμό από την άτυπη κατάσταση των αναθρεπτών παιδιών³², πάνω στα οποία και πάλι ασκούσαν δικαιώματα, που προσομοιάζουν έντονα με αυτά της πατρικής εξουσίας.

25. «... Φανερόν καμνο και ομολογώ εγω ο Γεώργιος Ανταλός κατηκούμενος εν τω χωρίω Στραβοδοξάρη ... ότη ήλθαμε οισ συμβίβασην θεληματική με τον κυρ Γεώργιον Βγόντζα υιόν Μιχαήλ και δήδο τού α' πεδήν εδηκό μου κατά σάρκα αρσενηκόν ηνα λαύι αυτώ οδηα την ψυχην του να το αναθρεψη ηδηα σα να ήτονε πεδήν εδηκόν του ...». 24/11/1533, Β. Σιακωτός, «Οι οικογενειακές σχέσεις στην Ιεράπετρα μέσα από τα συμβολαιογραφικά κατάστιχα του 16ου αιώνα», *Αμάλθεια* 35 (2004), 68, αριθμ. 1.

26. 12/2/1642, Ανδρέας Καλλέργης, σσ. 173-174, αριθμ. 244 (σε περίληψη).

27. Βλ. σχετ. Δ. Μανίν, *Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των ενετών νομοθεσίας*, εν Κερκύρα 1889 (ανατύπωση Αθήνα 2002), σ. 37.

28. 14/1/1642, Ανδρέας Καλλέργης, σ. 169, αριθμ. 237 (σε περίληψη).

29. Βλ. σχετ. Gabriella Airaldi, «“... bastardos, spurios, manceres, naturales, incestuosos ...”», *Studi et documenti su Genova e l' Oltremare*, Genova 1974, σσ. 319-355· Λαμπρινός, ό.π., 85-87.

30. Βλ. σχετ. Μανίν, ό.π., σ. 37.

31. Για τα έκθετα και τη διαδικασία υιοθεσίας τους βλ. σχετ. Μαλτέζου, *Το παιδί κτλ.*, 221· Χατζάκης, *Φυσικά τέκνα κτλ.*, 201.

32. Βλ. ενδεικτ. Μαλτέζου, *Το παιδί κτλ.* σ. 220.

2. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Η αναζήτηση στοιχείων από το ρωμαϊκό *ius vitae et necis* στο δίκαιο της βενετοκρατούμενης Κρήτης μάλλον, θα πρέπει να θεωρηθεί υπερβολική. Οι απεριόριστες εξουσίες του ρωμαίου *pater familias*, αποτελούν, τόσο για τη βυζαντινή παράδοση των ντόπιων πληθυσμών όσο και για το δίκαιο των επικυριάρχων, μακρινές αναμνήσεις, που δεν έχουν να κάνουν με την πραγματικότητα της εποχής. Δικαίωμα θανάτωσης των υπεξουσίων παιδιών φυσικά δεν υπάρχει, όπως επίσης δεν υφίσταται νομικά κατοχυρωμένο δικαίωμα έκθεσης τους. Βέβαια φαινόμενα έκθεσης, νεογέννητων κυρίως παιδιών, δεν ήταν ασυνήθιστα, όμως δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι γινόταν με συνείδηση άσκησης δικαιώματος, ούτε ότι αποτελούσαν πράξεις αδιάφορες για το δίκαιο. Αντίθετα μάλιστα ανάμεσα στα άλλα η έκθεση επέφερε απώλεια των οιασδήποτε μορφής δικαιωμάτων μπορούσε να εγείρει κανείς πάνω στο έκθετο. Με αποκλειστική προθεσμία ενός μηνός ο κύριος ή ο φεουδάρχης της μητέρας έχαναν τα δικαιώματα τους πάνω στο παιδί, ενώ για τον πατέρα κάτι τέτοιο σήμαινε οριστική απώλεια της εξουσίας του³³. Μετά την παρέλευση της προθεσμίας το παιδί μπορούσε με μέριμνα της πολιτείας να υιοθετηθεί ή να πάρει το δρόμο για κάποιο από τα ιδρύματα που λειτουργούσαν³⁴.

Κάτω από το ίδιο πρίσμα δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί και δικαίωμα του πατέρα να πουλήσει τα υπεξούσια παιδιά του. Παρόλο που ο Χάνδακας αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα κέντρα του διαμετακομιστικού εμπορίου των δούλων στην Ανατολική Μεσόγειο³⁵ και τα νοταριακά κατάστιχα βρίθουν στην κυριολεξία από αγοραπωλησίες δούλων, δεν εντοπίστηκαν ίχνη από παρόμοιες πράξεις. Βέβαια η παράδοση ενός παιδιού από τον πατέρα του ως υπηρέτη ή μαθητευόμενο δημιουργούσε δεσμούς εξάρτησης. Πολλές φορές οι συνθήκες διαβίωσης των παιδιών αυτών, δεν διέφεραν από τις αντίστοιχες των δούλων της εποχής, σε καμία περίπτωση όμως δεν τους στερούσαν την πολύτιμη προσωπική τους ελευθερία.

Από το αρχαίο τρίπτυχο των δικαιωμάτων του πατέρα το μόνο που

33. 1-19/8/1316. Paola Ratti Vidulich (εκδ.), *Duca di Candia, Bandi (1313-1329)*, Venezia 1965 (στο εξής *DC Bandi*), σ. 50, αριθμ. 142· 9/5/1319, *DC, Bandi*, σ. 83, αριθμ. 227.

34. Στον Χάνδακα από το 14ο αιώνα λειτουργούσε το «*Hospedal delle povere creature della Pietà*», το οποίο έδρευε στη γυναικεία μονή της Santa Chiara στο βούργο της πόλης. Βλ. σχετ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996, σσ. 111-135.

35. Για το σχετικό εμπόριο βλ. ενδεικτ. Ν. Μοσχονάς, «*Η Αγορά των δούλων*», *Χρήμα και Αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, Αθήνα 2003, σσ. 249-272, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

φαίνεται να επιζεί είναι αυτό του σωφρονισμού, περιορισμένο βέβαια μέσα στα αυστηρά όρια των ελαφρότερων παραπτωμάτων, αφού το δίκαιο ανέθετε τη δίωξη των πιο σοβαρών αδικημάτων στον κρατικό μηχανισμό. Πληροφορίες για το συγκεκριμένο θέμα στις νοταριακές πηγές είναι πολύ δύσκολο να ανιχνευτούν. Στις συμβάσεις μαθητείας για παράδειγμα, ο πατέρας που παραδίδει το υπεζούσιο παιδί του για να διδαχθεί μια τέχνη, αναγνωρίζει στο δάσκαλο ανάμεσα στα άλλα και τη δυνατότητα να επιπλήττει και να τιμωρεί το παιδί³⁶, μεταβιβάζοντας του δηλαδή το πατρικό δικαίωμα του σωφρονισμού. Δικαίωμα, το οποίο όπως αποδεικνύεται από τις μαρτυρίες των *Memoriali*³⁷, ο τεχνίτης – δάσκαλος δεν δίσταζε να ασκήσει³⁸. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο συγκεκριμένος όρος στις πράξεις της ύστερης περιόδου, τόσο τις ιταλικές όσο και τις ελληνικές ατονεί και εξαφανίζεται πλήρως³⁹.

Ανάλογα συμπεράσματα μπορεί να εξάγει κανείς και από τις λογοτεχνικές πηγές της εποχής, αν και οι συγκεκριμένες πληροφορίες πρέπει να αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη⁴⁰. Η γνωστή υπόθεση από το ποίημα του Ερωτόκριτου, όπου ο βασιλιάς πατέρας φυλακίζει και βασανίζει την πρωταγωνίστρια του έργου Αρετούσα για την ανυπακοή της, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα παράβασης των παραπάνω ορίων⁴¹. Ο

36. «... et. si eum inveneris culpabilem. castigare verborum et verberum corrigere possis et debeas ...». 27/10/1280. M. Chiaudano – A. Lombardo (εκδ.), *Leonardo Marcello, Notaio in Candia (1278-1281)*. Venezia 1960 (στο εξής *Leonardo Marcello*), σσ. 113-114, αριθμ. 320. «... quem posis discrete corrigere et castigare verbis et verberis. ita quod emendatus permaneat a stulticiis si eum culpabilem inveneris ...». 30/7/1301. R. Morozzo Della Rocca (εκδ.), *Benvenuto de Brixano, Notaio in Candia (1301-1302)*. Venezia 1950 (στο εξής *Benvenuto de Brixano*), σσ. 94-95, αριθμ. 254.

37. Στα *Memoriali* (αρχειακή σειρά Duca di Candia) περιλαμβάνονται είτε πολύ σημαντικά έγγραφα ιδιωτικού χαρακτήρα, τα συμβαλλόμενα μέρη των οποίων είχαν ζητήσει την καταχώρισή τους για καλύτερη κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους, είτε διοικητικές και δικαστικές αποφάσεις και πράξεις του Δούκα και της Αυθεντίας, αναφερόμενες κυρίως σε υποθέσεις αστικού δικαίου. *Régestes* από τα *Memoriali* και τις *Sentenze Civili* έχουν εκδοθεί από την E. Santschi (βλ. σχετ. Santschi, *Régestes* κτλ.).

38. Ο Costa Capello discipulus Xeni Taliapetra αναφέρεται ότι θεραπεύτηκε από ένα κτύπημα, που του είχε προκάλεσε ο δάσκαλος του. 29/5/1375, *Memoriali*, σ. 184, αριθμ. 734.

39. 5/12/1538. Ι. Κισκήρας, *Η σύμβασις μαθητείας εν τη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*. Αθήνα 1968, σσ. 15-16, αριθμ. Γ. 20/3/1549. Κισκήρας, ό.π., σ. 17, αριθμ. Ε. 15/2/1549. Μ. Δρακάκης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149 [16/1-30/3 1549]*, τ. Α'. Ηράκλειο 2004 (στο εξής *Μιχαήλ Μαράς*), σσ. 156-157, αριθμ. 164.

40. Για το δίκαιο στα λογοτεχνικά έργα της κρητικής αναγέννησης βλ. σχετ. Σ. Παπαμανουσάκης, «Το δίκαιο στο Κρητικό θέατρο», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β'. Χανιά 1991, σσ. 439-513.

41. «... Γλοτσᾶ τη, κωλοσύρνει τη, στὴ φυλακὴ τὴ βάνει, / ὥσᾳ θεριὸν ἀλύπητον, ὃχι σὰν κύρης κάνει / ... / Ὁ κύρης σ' τοῦτα ὁποῦ μιλεῖ δὲ στέκει ν' ἀφρουκρᾶται, / πλιὸ

ποιητής –συμμεριζόμενος προφανώς και τα συναισθήματα του κοινού του– στιγματίζει τη συμπεριφορά του βασιλιά ως απάδουσα της πατρικής ιδιότητας.

Οι συμβάσεις μαθητείας⁴², οι οποίες αναφέρθηκαν παραπάνω, ενδιαφέρουν για έναν ακόμη λόγο. Η συνομολόγηση τους, καθώς και αυτή των συμβάσεων εργασίας, εμπίπτει μέσα στα αυστηρά όρια άσκησης της πατρικής εξουσίας. Ο πατέρας, ως εξουσιαστής των παιδιών του, μπορεί να θέτει την εργασιακή τους δύναμη στην υπηρεσία κάποιου ή να ρυθμίζει το επαγγελματικό τους μέλλον βάζοντας τα ως μαθητευόμενους και δεσμεύοντας τα πολλές φορές για υπερβολικά μακρύ χρόνο⁴³. Αυτός επίσης συμφωνεί τους σχετικούς όρους και ευθύνεται για την πειθάρχηση του παιδιού⁴⁴. Ο ίδιος τέλος αναλαμβάνει και την υποχρέωση καταβολής

δέν τήν τάσσει όγιά παιδί, πλιό δέν τήνε λυπάται ...». Σ. Αλεξίου (επιμ.), *Βιτσέντζος Κορνάρος, Ερωτόκριτος*, Αθήνα 1995, σσ. 228-229, στ. 483-522.

42. Για τις συμβάσεις μαθητείας – εργασίας βλ. σχετ. C. Mor, «Gli incunaboli del contratto di apprendistato», *Archivio Giuridico* 35 (1964), 9-45· Elizabeth Santschi, «Contrats de travail et d'apprentissage en Crète vénitienne au XIVe siècle d'après quelques notaires», *Revue Suisse d'histoire* 19 (1969), 34-74· Κισκήρας, ό.π.. Πρβλ. επίσης και D. Bidon – D. Lett, *Η καθημερινή ζωή των παιδιών στο μεσαίωνα, 5ος-15ος αιώνας*, Αθήνα 1999, σσ. 166-184.

43. «Manifestum facio ego Georgius Melissino habitator burgi Candide ... tibi Guilliemo Lemo curaçario de Scicilia ... quia in Christi nomine affirmo tecum Nicolaum filium meum a modo usque ad annos decem proxime futuros completos ...», 2/9/1352, A. Lombardo (εκδ.), *Zaccaria de Freddo, Notaio in Candia (1352-1357)*, Venezia 1968 (στο εξής *Zaccaria de Freddo*), σσ. 36-37, αριθμ. 48· «Manifestum facio ego Nicola Fotino ... tibi Vassilio pictori ... quia affirmo tecum Janni Fotino filium meum in tuum discipulum ... hinc ad annos X proxime ...», 24/9/1368, M. Cattapan, «Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300-1500», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 218, αριθμ. 10· «Όμολογώ ἐγὼ Μανόλις Πενηντάρης ... ὅτι ὀμπλεγάρω τὸν υἱόν μου ... νά 'ναι μαθητής μετὰ σένα τὸν μαῖιστρο-Ἀνδρέα Δυνατόν, μποτάρη, ἀπὸ 'δᾶ καὶ ἔως χρόνους ὀκτῶ πρώτους ἐρχομένους ...», 23/3/1549, *Μιχαήλ Μαράς*, σσ. 316-317, αριθμ. 337.

44. 6/8/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 101, αριθμ. 276· «Manifestum facio ego Xenus Profiti habitator in Casale Armiro ... tibi Iohannino calligario ... quia in Dei et Christi nomine affirmo tecum Hemanuelem filium meum ad adiscendum artem tuam calligarie ... Item sciendum est quod si dictus filius meus a te recesserit contra voluntatem vel te invito, libertatem habeas ipsum capi faciendum et ad tua servicia eum reducere cum misso et sine misso dominacionis ...», 7/4/1306, A. Stahl (εκδ.), *The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella : Venetian Notaries in Fourteenth – Century Crete*, Dumbarton Oaks 2000 (στο εξής *Angelo de Cartura*), σ. 188, αριθμ. 485· «Φανερόν κάμνομεν ἡμεῖς Νικόλας Γαλατᾶς ... ὅτι ὀμπλεγάρω καὶ βάνω μαθητὴν τὸν υἱόν μου τὸν Μανοῦσο Γαλατᾶ ... πλὴν ἂν σοῦ μισεύση, νά τότε παίρνης ὅπου εἶναι μετὰ τὴν δύναμιν τῆς γραφῆς ταύτης καὶ νά πέφτωμεν καὶ εἰς τὴν κατωγεγραμμένην πένα ...», 5/12/1538, Κισκήρας, ό.π., σσ. 15-16, αριθμ. 3· «... ὀμολογῶ ἐγὼ μπόρτολης γληγορόπουλος ... ὅτι ὀμπλιγάρω τὸν υἱόν μου τὸν μανώλην νᾶναι μαθητής σου μετὰ σένα τὸ μαστρογεώργη σφυρῇ μουράρο ... καὶ νᾶμαι κρατημένος ἐγὼ ὁ κύρις, ὄντε μισεύση, νά πάγω νά

των διδάκτρων ή άλλου είδους παροχών⁴⁵, και βαρύνεται με τη σχετική ποινική ρήτρα διασφάλισης των μερών.

Οι συμβάσεις της ύστερης περιόδου, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, αντιγράφουν τα παλαιότερα λατινικά πρότυπα και τα μεταφράζουν είτε στα ελληνικά είτε στα ιταλικά. Το 1280 για παράδειγμα ο Andreas Marasco από τον Χάνδακα εμπιστεύεται το γιο του Marco στον κυρέα Alberto για να του διδάξει την τέχνη του⁴⁶, με τους ίδιους περίπου όρους, με τους οποίους το 1630 ο μαστρο-Αυγουστής Περκουλιανός βάζει μαθητευόμενο σε ζωγράφο το γιο του Φίλιππο⁴⁷.

Μια προσεκτικότερη μελέτη του τύπου των συμβάσεων αυτών δίνει και ένα άλλο στοιχείο. Η βούληση του πατέρα δεν είναι από μόνη της αρκετή για την έγκυρη σύναψη τους. Απαιτείται επίσης και η συναίνεση του υπεξουσίου. Ο νοτάριος τις περισσότερες φορές δεν παραλείπει να σημειώσει ότι το παιδί είναι παρόν και δηλώνει ότι συμφωνεί με τους όρους της σύμβασης⁴⁸. Δεν λείπουν βέβαια και οι περιπτώσεις που οι όροι

τὸν εὐρίσκω ὅπου εἶναι, νὰ τὸν φέρω, νὰ σοῦ ἀποκάμῃ τοὺς ἄνωθι χρόνους καὶ πάλιν ...», 24/8/1564. Κ. Μέρτζιος, «Σταχυολογήματα ἀπὸ τα κατὰστιχα τοῦ νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρά (1538-1578)», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), 289-290, αριθμ. 38.

45. «Folcus Tervisano habitator in castro Belvidere affirmavit filium suum Leonardo cum Viviano Penna sartore ... et ipse Folcus tenetur magistro Viviano mensuras boni frumenti cretensis .L., medietatem hoc anno et reliquam medietatem infra suprascriptorum terminum quando poterit ...», 24/2/1271, *Pietro Scardon*, σ. 36, αριθμ. 89· 19/10/1618, Ν. Παναγιωτάκης, «Μαρτυρίες για τη μουσική στην Κρήτη κατὰ τη βενετοκρατία», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), 132-133, αριθμ. 70· «... Μὲ δίναμην τοῦ παρόντος φανεροῦ ηνστρουμέντου ο μαστρο Αυγουστὶς Πέρκουλαινός, βουτυκλαρης ... ὀμπλιγαρεται καὶ βάνι τὸν ἰόν του, ὀνόματι Φίλιπο, νὰ μαθένι τὴν ζωγραφικὴν με τον πανοσιώτατο πατέρα κυρ Ιερεμία Παλαδα ... Καὶ οδῆα μία ρεκονιτζιὸ τοῦ αὐτοῦ πατέρα εἰς τὸν κοπο οπου θέλι να τονε μαθι προμεταρη ὁ ανωθεν Πέρκουλαινός νὰ του δοσι ρεαλια τζι σπανιας δεκαπεντε ...», 28/7/1630, Μαρία Καζανάκη-Λάππα, «Οἱ ζωγράφοι τοῦ Χάνδακα κατὰ το 17ο αἰώνα. Εἰδήσεις ἀπὸ νοταριακά ἐγγράφα», *Θησαυρίσματα* 18 (1981), 256, αριθμ. Α1.

46. 16/10/1280, *Leonardo Marcello*, σσ. 102-103, αριθμ. 285.

47. 28/7/1630, Καζανάκη-Λάππα, ὁ.π., 256, αριθμ. Α1. Το ενδιαφέρον μάλιστα στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ὅτι πέντε χρόνια αργότερα βεβαιώνεται ἡ ολοκλήρωση τῆς μαθητείας με ἄλλο ἐγγράφο το οποίο υπογράφουν ο Φίλιππος (ο οποίος στο μεταξὺ φαίνεται ὅτι ἔχει ενηλικιωθεῖ), ο πατέρας του (κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ οἰοῦ ἰσως βρίσκεται ἀκόμη ο Φίλιππος) και φυσικά ο ζωγράφος: 11/7/1635, Καζανάκη – Λάππα, ὁ.π., 258-259, αριθμ. Α2.

48. «Ego Georgius Sinadino, habitator burgi Candide, quia affirmo tecum magistro Nicolao Gripioti, pictori Johannem Sinadinum, filium meum adultum, presentem et acceptantem, in tuum discipulum et servitorem ...», 13/11/1503, Μαρία Κωνσταντουδάκη, «Οἱ ζωγράφοι τοῦ Χάνδακος κατὰ το πρώτο ἡμισυ τοῦ 16ου αἰώνος οἱ μαρτυρούμενοι ἐκ τῶν νοταριακῶν ἀρχείων», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 361, αριθμ. 2· «Ὁμολογῶ

αντιστρέφονται. Ο υπεξούσιος είναι αυτός που συνομολογεί τη σύμβαση μαθητείας, ενώ ο πατέρας δηλώνει απλά τη συναίνεση του⁴⁹. Μόνο σε περίπτωση που ο πατέρας είναι πεθαμένος, παρόμοιες συμβάσεις συνάπτονται από τη μητέρα⁵⁰ ή τον κηδεμόνα του ανήλικου μαθητευόμενου⁵¹. Αντίστοιχες παρατηρήσεις ισχύουν και για τις συμβάσεις υπηρεσίας – εργασίας, τόσο ως προς τον τύπο όσο και ως προς τους όρους που συνομολογούνται⁵².

ἐγὼ Μανόλις Πενηντάρης ... ὅτι ὁμπλεγάρω τὸν υἱόν μου, τὸν Μάρκ(ο), ὁ ὁποῖος ἔναι πρεζέντε καὶ κοτέντος νὰ ᾖ μαθητὴς μετὰ σένα τὸν μαῖιστρο-Ἀνδρέα Δυνατόν, μποτάρη, ἀπὸ ᾗ καὶ ἔως χρόνους ὀκτῶ ...». 23/3/1549, *Μιχαήλ Μαράς*, σσ. 316-317, αριθμ. 337· «... πρεζέντι καὶ ὁ λεγόμενος ἰωάννης δοτόμος καὶ κοντέντος καὶ ἡ ἀφεντία του τὸν ἀτζετάρει διὰ δουλεφτήν του ...». 26/1/1585, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρους κτλ., 192-193, αριθμ. 40.

49. «Φανερόν κάμνι ὁ κυρ Μανόλη Νοταρας υἱὸς κυρ Μιχαήλ ... ὅτη με δήναμην τοῦ παρόντος φανεροῦ ἰνστρουμέντου προμετέρην καὶ ὁμπληγαρεται τοῦ εὐλαβεστάτου παπα κυρ Κωνσταντήνου Βενέρι νὰ πάγη νὰ του δουλεῦσι καὶ νὰ του κάμνι ὅλα του τα σερβύζα ... Μετα τουτο νάναι κρατημένος ὁ λεγόμενος αὐθέντις παπας νὰ του δῇχνι ἡ-της γράμματα ὡσαν καὶ σγουραφηκην ... Πρεζέντες ἡς τουτο το παρον ἰνστρουμέντω καὶ ὁ ανοθεν κυρ Μιχαήλ κύρις του λεγόμενου κυρ Μανόλη, ὁποῖος λαουντάρην ἀμπρομπάρην καὶ παρακαλι καὶ ουτος τα λεγόμενα μέρι ...». 27/2/1600, Μαρία Κωνσταντουδάκη, «Νέα ἐγγράφα γιὰ ζωγράφους τοῦ Χάνδακα (16ος αἰ.) ἀπὸ τα ἀρχεῖα τοῦ δούκα καὶ των νοταρίων τῆς Κρήτης», *Θησαυρίσματα* 14 (1977), 195, αριθμ. 7.

50. «Manifestum facio ego Maria relictā Raynerii de Mutina habitatrix Candide cum meis successoribus tibi Iohanni Sclavo habitatori dicte Candide et tuis heredibus quia in Dei et Christi nomine acordo tecum filium meum Nicolosum tali modo quod tecum stare et esse debet ad adiscendum de arte muraria a modo usque ad annos quinque completes ...». 16/7/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 86, αριθμ. 235· 11/1/1538, Κισκήρας, ὁ.π., σ. 14, αριθμ. 1· «Ὁμολογῶ ἐγὼ Ἀννέζα, χήρα τοῦ ποτὲ Μιχαήλ Σκορδήλι ... ὅτι ὁμπλεγάρω τὸν υἱόν μου, τὸν Ἰωάννην Σκορδήλι, οὗτος ἔναι πρεζέντε καὶ κοτέντος, νὰ ᾖ μετὰ σένα τὸν Θεόδωρον Χριστοφόρον, δούλος σου καλὸς ἐμπιστεμένος ...». 6/3/1549, *Μιχαήλ Μαράς*, σσ. 239-240, αριθμ. 254. Βλ. ἐπίσης Χρύσα Μαλτέζου, «Ἡ παρουσία τῆς γυναίκας στὶς νοταριακές πράξεις τῆς περιόδου τῆς βενετοκρατίας», *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), 71.

51. 5/2/1306, *Angelo de Cartura*, σ. 132-133, αριθμ. 349· «Manifestum facio ego Georgius tu Maistro de Constantinopoli, habitator burgi Candide, cum meis heredibus, tibi Hemmanueli Urano pictori, habitatori dicti Burgi, ad hec presenti et contento, et tuis heredibus, quia affirmo tecum Johannem tu Maistro fratrem meum ...». 21/3/1402, Cattapan, *Nuovi elenchi* κτλ., 219-220, αριθμ. 14.

52. «Manifestum facio ego Martinus de Vicencia habitator in burgo Candide quia cum meis heredibus affirmo tecum Vivianum Lusco unum filium meum nomine Iohanninum a modo usque ad .X. annos proximos tali condicione, quod stare et laborare debeat tecum ...». 27/10/1280, *Leonardo Marcello*, σσ. 113-114, αριθμ. 320· «Manifestum facio ego Iohannes Scudhero ... quia affirmo tecum Nicolaus, filium meum, a modo usque ad annos duos proxime venturos, itaquod in tua stacione tam in die quam in nocte, secundum usum, stare et esse debeat et tibi fideliter et egaliter servire ... lletll si eum culpabilem inveniris in aliquo vel si recederit aut fugerit a tuis serviciis, liceat tibi

Με το ίδιο σκεπτικό θα ήταν αναμενόμενο και η χειροτονία ενός υπε-
 ουσίου να χρειάζεται την πατρική συναίνεση. Όμως στις άδειες χειροτο-
 νιών, που έχουν δημοσιευτεί⁵³, υπάρχουν μεν κάποιες ενδείξεις ότι πρό-
 ραίεται για υπεξουσίου, όμως δεν γίνεται καμία νύξη για ανάγκη συναί-
 νεσης από μέρους του πατέρα τους⁵⁴. Η λακωνικότητα των αδειών αυ-
 τών, αλλά κυρίως ο χαρακτήρας τους ως διοικητικών εγγράφων, ίσως δι-
 αιολογεί ως ένα βαθμό μια τέτοια παράλειψη. Η κουρά αντίθετα των υ-
 πεξουσίων φαίνεται να απαιτούσε την πατρική συναίνεση. Παρόλο που
 οι σχετικές περιπτώσεις, όπως είναι αναμενόμενο, δεν έχουν αφήσει ιδι-
 αίτερα ίχνη στα νοταριακά κατάστιχα, πρέπει να θεωρηθεί κάτι παρα-
 πάνω από αυτονόητο ότι μια τέτοια ενέργεια προϋπέθετα την έγκριση
 του εξουσιαστή. Η περίπτωση του Μανολίτζη Λαμπριανού, ο οποίος τις
 παραμονές της πτώσης του Ρεθύμνου, και ενώ τα τουρκικά στρατεύματα
 έχουν καταλάβει ήδη τα Χανιά, δίνει τη συγκατάθεση του για τον εγκλει-
 σμό της κόρης του σε μονή, προικίζοντας την μάλιστα ανάλογα, αποτελεί
 ένα εξαιρετο σχετικό παράδειγμα⁵⁵.

Η δυνατότητα του αρχηγού της οικογένειας να δεσμεύει τα μέλη της

eum castigatione verborum et verberum discretione [eo] ...», 13/12/1338, *Franciscus de Cruce*, σ. 53, αριθμ. 43· 14/3/1549, *Μιχαήλ Μαράς*, σ. 269, αριθμ. 289· «Όμολογῶ ἐγὼ Γιακουμ(ῆς) Ρουντζέρης τοῦ ποτὲ Ἰωάννου ... ὅτι ὁμπλεγάρω τὸν υἱόν μου τὸν Λαμπριανόν νὰ ἔναι μετὰ σένα τὸν κυρ-Νικολ(ὸ) Φωσχάρῃ, τὸν κόμ(ην), ἀπὸ 'δᾶ καὶ ἔως νὰ τελειώσης τὸ βιάντζω τοῦ κατέργου ...», 14/3/1549, *Μιχαήλ Μαράς*, σ. 269, αριθμ. 289· «δύναμιν τοῦ παρόντος ἰνστρουμέντου ὁ μανόλης μιχαλίτζης ἀποὺ τὸ ξώπορτο σὰν κύρης τοῦ παιδιοῦ του ἰωάννη ἤλθε σὲ συνήβασι μὲ τὸν εὐγενῆ ἄρχο μισερ βιτζέντζο κορνάρο ... καὶ δίδει τῆς ἀφεντίας του τὸν ἄνωθε ἰωάννην τὸν γιόν του νὰ τοῦ δουλέψῃ χρόνους τρεῖς πρῶτους ἐρχόμενους σὲ πᾶσαν του δουλεία ἀποὺ νὰ μπορῇ ...», 26/1/1585, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ., 192-193, αριθμ. XL· 9/12/1568, Σιαχω-
 τός, ὁ.π., 71, αριθμ. 6· 28/1/1643, *Μαρίνος Αρκολέος*, σ. 64, αριθμ. 28 (σε περίληψη).

53. Για τις χειροτονίες των ορθοδόξων ιερέων βλ. ενδεικτ. Ν. Τωμαδάκης, «Οι ορ-
 θόδοξοι παπάδες επί ενετοκρατίας και η χειροτονία αυτών», *Κρητικά Χρονικά* 13
 (1959), 39-72· Μαρία Χαιρέτη, «Νέα στοιχεία περί της χειροτονίας ορθοδόξων ιερέων
 Κρήτης επί βενετοκρατίας», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.
 Β', Αθήνα 1974, σσ. 333-341.

54. «Per magnificum dominum Sanctum Venerio militem ducham et Capitaneum
 Crete et egregious dominos Antonium de Pexaro honorabilem consiliario Crete et Johan-
 nem Marulo vice consiliario data est licentia Thome Luchari filio Johannis habitatorem
 casalis Pluti quod posit ire extra insulam Crete faciendo se ordinari papatem more greco
 et hoc ad petitionem se Marci Ialina pro suo casali Scruvula», 9/6/1422, Χαιρέτη, ὁ.π.,
 336, σημ. 9. Αρχετές περιλήψεις τέτοιων αδειών βρίσκονται επίσης και στα *Memoriali*.
 Όμως και πάλι επειδή η δημοσίευση τους γίνεται σε περίληψη δεν παρέχονται σχετι-
 κές πληροφορίες. Βλ. ενδεικτικά 19/12/1393, *Memoriali*, σ. 326, αριθμ. 1469 (σε περίλη-
 ψη)· 13/3/1394, *Memoriali*, σ. 333, αριθμ. 1513 (σε περίληψη).

55. 9/9/1646, *Μαρίνος Αρκολέος*, σ. 521, αριθμ. 375.

δεν περιορίζεται όμως αποκλειστικά και μόνο στις συμβάσεις υπηρεσίας ή μαθητείας. Η τυπολογία μιας ιδιόρρυθμης αγροτικής σύμβασης, που εντοπίζεται στα πρωτόκολλα των αρχών του 14^{ου} αιώνα, επιβάλλει στο συμβαλλόμενο την εγκατάστασή του στη γη, την οποία αναλαμβάνει να καλλιεργήσει, «cum familia et bestiis», ότι δηλαδή ακριβώς περιελάμβανε ο οίκος σύμφωνα με τη ρωμαϊκή έννοια του όρου. Συναίνεση των μελών της οικογένειας στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν προβλέπεται, αφού φαίνεται ότι η εξουσία του πατέρα κάλυπτε πλήρως παρόμοιες ελλείψεις⁵⁶.

Την ύστατη κυριολεκτικά εκδήλωση της πατρικής εξουσίας αποτελεί το δικαίωμα του πατέρα να καθορίζει με τη διαθήκη του τους κηδεμόνες των ανήλικων υπεξουσιών του (*tutela testamentaria*)⁵⁷, επηρεάζοντας με αυτόν τον τρόπο το μέλλον τους, ακόμη και όταν ο ίδιος δεν βρίσκεται πλέον στη ζωή⁵⁸. Ανάλογοι όροι είναι αρκετά συνηθισμένοι σε διαθήκες όλης της περιόδου και αποδεικνύουν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των διαθετών για τη μεταθανάτια τύχη των παιδιών και της περιουσίας τους. Παρ' όλο που η μητέρα ήταν η φυσική κηδεμόνας των ανήλικων παιδιών της⁵⁹, ο πατέρας μπορούσε κάτι τέτοιο να το αποτρέψει είτε καθορίζοντας συ-

56. «Manifestum facio ego Petrus Belegante habitator in casali nomine Ascu tibi Iacobo Gradonico filio condam Petri Gradonico habitatore Candide quod a modo usque ad annos .VII. proxime venturos stare et habitare debeo in tuo suprascripto casali Ascu cum mea familia et bestiis et teneor et debeo laborare et seminare supre terram ispius loci ...», 18/2/1300, S. Carbone (εκδ.), *Pietro Pizolo, Notaio in Candia (1300, 1304-1305)*, τ. I. II, Venezia 1978, 1985 (στο εξής *Pietro Pizolo I και II*), σσ. 38-39, αριθμ. 72· 28/2/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 59, αριθμ. 120· 28/2/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 59, αριθμ. 121· «Manifestum facio ego Georgio Musuro habitator in casali nomine Vico ... Insuper stare et habitare debeo in dicto tuo casali cum uxore et cum mea familia seu animalia usque ad annos .V. proximos ubi debeo de tua terra dicti loci laborare cum uno bove ...», 12/10/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 149, αριθμ. 413· 2/3/1306, *Angelo de Cartura*, σ. 156, αριθμ. 405· 21/7/1321, *Donato Fontanella*, σ. 238, αριθμ. 45· 20/8/1305, *Angelo de Cartura*, σ. 70, αριθμ. 182. Πρβλ. επίσης «Manifestum facio ego Antonius Beccontullo ... tibi Petro Simiteculo habitatori in eadem Candida et tuis heredibus quia a modo in antea usque ad unum annum cum duobus filiis meis teneor et debeo servire tua milliciam de le Adelle ... Pro meo et meorum duorum filiorum labore dare teneris annuatim yperpera .XVIII. ...», 17/2/1281, *Leonardo Marcello*, σ. 165, αριθμ. 486.

57. Βλ. σχετ. Μανίν, ό.π., σ. 39.

58. «... Ἐγὼ Τομάδος Μοσκιανός ... καὶ πρῶτον ἀφίω ἐπιμελιτὴν καὶ τοδόρον τῶν ἐμῶν τῶν τεσσάρων παιδίων τὴν ἐμὴν ἀδελφὴν τὴν Αἰκατερίνην, ... Καὶ ἀφήμι αὐτὴν ἐπίτροπον καὶ κυρίαν καὶ κουμεσαρὰν εἰς τὰ ἐμὰ ἅπαντα πράγματα κινητὰ τε καὶ ἀκίνητα ...», 7/4/1507, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 7-8, αριθμ. 4· 29/7/1529, W. Bakker – A. Van Gemert (εκδ.), «Οἱ διαθήκες τοῦ κρητικοῦ νοταρίου Ἀντώνιου Γιαλέα 1529-1532», *Κρητολογία* 6 (1978), 23-25, αριθμ. 5-6· 25/5/1639, *Ἀνδρέας Καλλέργης*, σσ. 100-101, αριθμ. 143 (σε περίληψη)· 25/6/1645, *Μαρίνος Ἀρχολέος*, σσ. 341-343, αριθμ. 236 (σε περίληψη).

59. Βλ. σχετ. Μανίν, ό.π., σ. 41.

επιτρόπους ή διαχειριστές της περιουσίας⁶⁰ είτε αποκλείοντας την εντελώς από παρόμοια κηδεμονία⁶¹. Διαχειριστές μπορούσε να επιβάλλει ο πατέρας ακόμη και για τα ενήλικα παιδιά του, υπό την απειλή βέβαια της στέρησης του κληρονομικού τους μεριδίου σε περίπτωση απείθειας⁶².

Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι αντίστοιχο διορισμό μπορούσε να κάνει και η μητέρα με τη διαθήκη της. Σύμφωνα με το βυζαντινο-ρωμαϊκό δίκαιο, παρόμοιος επίτροπος είχε κατεξοχήν διαχειριστικές εξουσίες. Όμως το υλικό που συγκεντρώθηκε από τους κρητικούς νοταρίους δίνει εντέλεια διαφορετική εικόνα. Κατ' αρχάς πρέπει να σημειωθεί ότι στις περισσότερες διαθήκες γυναικών, όταν οι κληρονόμοι είναι ακόμη ανήλικοι, οι εκτελεστές της διαθήκης επιφορτίζονται και με διαχειριστικά καθήκοντα, γεγονός που κατά πάσα πιθανότητα αποσκοπεί στην προστασία της κληρονομιάς από τυχόν ατασθαλίες εκ μέρους του επιζώντα συζύγου, ιδιαίτερα μάλιστα αν αυτός βρισκόταν ακόμη σε ηλικία γάμου⁶³. Τα θεω-

60. 28/8/1339, *Franciscus de Cruce*, σσ. 175-176, αριθμ. 232· 23/9/1339, *Franciscus de Cruce*, σσ. 190-191, αριθμ. 255· 27/8/1522, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 121-123, αριθμ. 65.

61. «... Id circo ego Franciscus Dadho ... Et volo ... quod filius meus, Iohannes, stet cum avia sua et Iacobo, avunculo suo ... Reliqui vero filii stent cum matre eorum ...», 6/3/1318, *not. Andreas de Bello Amore*, McKee, Wills κτλ., σσ. 7-10, αριθμ. 8· 10/8/1592, *Τζώρτζης Τρωΐλος*, σσ. 82-84, αριθμ. 39 (σε περίληψη): ο διαθέτης αφήνει την κηδεμονία των παιδιών του στον αδελφό του, απειλώντας τη σύζυγο ότι εάν δεν συμμορφωθεί με την επιθυμία του θα στερηθεί την κληρονομική της μερίδα· «... Έπιτα θέλι και αφίνι όγιὰ πιστόν και καλόν κομεσάριον τόν πανοσιότατον αφέντι πατέρα Ίωακειμ, τόν αδελφόν του, να γκοβερνάρι το πράμαν του και τα παιδιά του ...», 31/1/1603, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 187-188, αριθμ. 176· 2/3/1639, *Ανδρέας Καλλέργης*, σ. 93, αριθμ. 131 (σε περίληψη).

62. «... είς τιν κατικίαν τοῦ κατῶγεγραμμένου κυρ Νικολ(ό) Λιτίνου ποταί κυρ Τζανί. Έδεκί, ἔστοντας και να βρίσκεται ό άνοθεν κυρ-Νικολος είς άσθαίνιαν δυνατί ... Έπιτα θέλι και αφίνι τήν κερα-Ζαμπέτα, την γυναίκαν του, Βερσανοπούλα, καιράν και κωμεσαρεαν και νικοκεράν στο πράμαν του, να μι μπορί τινάς να σίσι, να τινε διασίσι, άμε να κάθεται στιν τιμίν τζι, να γοβερνάρι τα παιδιά του, να τ' αναθρέψι και νά 'νε στο θέλιμάν τζι και, σαν αναθραφού τα τρία παιδιά τα ρσενικά όπου ἔχει, να ἦναι όμπλεγάδα να κάθουνται είς το σπίτιν τονε όμάδι, να δουλεύγου, να παντρεύγου τιν Καλί, τιν αδελφί τονε, και όπιον ίθελεν ευγι άπου τὸ θέλιμά τζι, να μιν ἔχει να κάμι στο πράμαν του ...», 18/2/1600, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 85-86, αριθμ. 66· 11/4/1609, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 583-584, αριθμ. 583.

63. 15/1/1345, *not. Marco da Piacenza*, McKee, Wills κτλ., σσ. 423-424, αριθμ. 320· «... Έγώ Μαρία Καπέλενα γυνή τοῦ Φραγγία ... Και πρώτον άπάντων βούλομαι είναι έπιμελητήν και κομεσάριον ταύτης τῆς έμῆς διαθήκης τόν εύλαβῆ ιερέα παπα κὺρ Νικόλαον Πανεύφημον. Είτα αφήμι τῷ Γεωργίῳ τῷ έμῷ υἱῷ πασαν τήν έμήν προίκα ... και ίνα μῆ ἔχη έξουσίαν ό ρηθείς έμὸς υἱὸς είς τὰ είρημένα έμοῦ πράγματα μεταχειρίσασθαι πρὸ τῆς είρημένης ήλικίας ... αλλά μενέτωσαν έν ταις χερσί τοῦ είρημένου έμοῦ κομεσαρίου τοῦ ρηθέντος ιερέως, και αυτός ό ρηθείς ιερεὺς κυβερνάτω ώς υἱὸν αὐτοῦ

ρητικά προβλήματα ξεκινούν από τη στιγμή που οι διαθέτριες αναθέτουν μαζί με τη διαχείριση της προίκας και την κηδεμονία των παιδιών τους είτε στους ίδιους αυτούς εκτελεστές είτε σε κάποιο τρίτο πρόσωπο. Σε αρκετές περιπτώσεις κάτι τέτοιο γίνεται επικουρικά, μόνο εφόσον ο πατέρας συνάψει δεύτερο γάμο ή αμελεί τη φροντίδα των παιδιών του⁶⁴. Άλλοτε πάλι επιβάλλεται από καθαρά πρακτικούς λόγους ειδικά αν το παιδί είναι νεογέννητο και χρήζει ιδιαίτερης φροντίδας⁶⁵. Όμως οι έκτακτες αυτές συνθήκες δεν συντρέχουν σε όλες τις διαθήκες που εξετάστη-

...». 29/6/1502. Κ.Ν. Σάθας. *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, Κρητικά Διαθήκαι*. Παρίσι – Βενετία 1872-1894 (Hildesheim – New York 1972), σσ. 680-681, αριθμ. 17· «... Ἐγὼ Ποθοῦ, γυνὴ τοῦ Γεσταλὴ Παγκαρέα, Ἰουδαία ... Καὶ πρῶτον θέλω ἢ μητέρα μου ἢ Καλὴ Ἀγάπενά τοδόρισα, τὴν ὁποῖαν ἀφίνω ἐπάνω εἰς τὰ παιδιὰ μου καὶ εἰς τὰ καλά μου κουμεσαρὰν νὰ κυβερνᾷ καὶ νὰ ζητᾷ μὲ πᾶσαν ἐξουσίαν τὰ δικαιώματα τῶν παιδιῶν μου ἕως ὥρας ἡλικιώσεως αὐτῶν κατὰ τὸν νόμον ...». 14/8/1506. *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 6-7, αριθμ. 3· «... Καὶ πρῶτον θέλω ἢ μητέρα μου ἢ Καλὴ Ἀγάπενά τοδόρισα, τὴν ὁποῖαν ἀφίνω ἐπάνω εἰς τὰ παιδιὰ μου καὶ εἰς τὰ καλά μου κουμεσαρὰν νὰ κυβερνᾷ καὶ νὰ ζητᾷ μὲ πᾶσαν ἐξουσίαν τὰ δικαιώματα τῶν παιδιῶν μου ἕως ὥρας ἡλικιώσεως αὐτῶν κατὰ τὸν νόμον ...». 14/8/1506. *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 6-7, αριθμ. 3 (10)· 11/6/1508. *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 11-12, αριθμ. 6.

64. «... ἐγὼ Κλάρᾳ, ἐβραία, γυναῖκα τοῦ Σαμπαθὰ Πουλιιάτση ... Καὶ θέλω, ἂν ἐν καὶ θέλει ὁ ἄνδρας μου ὁ Σαμπαθὰ νὰ ἔχει τὸ παιδί μου τὴν Ρόζα μετ' αὐτόν, ἥγουν ὡς ὥραν ὑπανδρείας του καὶ ντιετάς του, νὰ τὸ ἔχειν καὶ τὸ παιδίον καὶ τὸ προικίον μου ὅλον καὶ εἰς ὥραν ὑπανδρείας νὰ τοῦ δίδῃ τὸ προικίον μου ὅλον νὰ ὑπανδρεύεται ... Καὶ ἐὰν ἴσως καὶ ὁ ρηθεὶς ἄνδρας μου μισέψῃ ἀποδῶ εἰς ἄλλον κόσμον ἢ ὑπανδρευθῇ ἢ ἀποθάνῃ ἢ πούρι δὲν ἤθελεν ἀντζητάρει τὸ λεγόμενόν μου παιδίον, θέλω νὰ ἴθῃ αὐτὸ τὸ παιδίον εἰς τὴν μάννα μου καὶ εἰς τὸν κύριν μου καὶ νὰ πέρνουσιν καὶ τὰ προικία μου νὰ τοῦ τὰ δίδουν, ἥγουν εἰς ὥραν ὑπανδρείαν αὐτουνοῦ ...». 19/2/1522 (1521 m.v.). *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 120-121, αριθμ. 64· 22/11/1517. *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 84-86, αριθμ. 49· «... ἔγωγε Πλεκτὴ Μπαλάτζενα, ἐβραία, γυνὴ τοῦ Μιχαήλ Μπαλάτση ... Καὶ πρῶτον ἀπάντων θέλω ἵνα ἔσται κουμεσάριοί μου καὶ ὀρδινιαστάδες τῶν παιδιῶν μου, πρῶτον τὸν ἀδελφόν μου τὸν μαῖστρο-Σαμπάτση Καζανήν, κύριον εἰς τὰ πράγματά μου καὶ κουμεσάριον, καὶ τὴν μητέρα μου, τὴν κερά Ναχαμᾶν Καζάνεναν κουμεσαράν ... Μετὰ τοῦτο ὁκαὶ ἐὰν ἴσως καὶ ὁ λεγόμενος Μιχαήλ, ὁ ἄνδρας μου, κάμῃ καλὴν συντροφίαν τῶν λεγομένων μου παιδιῶν ὡς ἂν κύρις τῆς καλὸς καὶ ἀκομὴ νὰ στέκη καὶ ἀνυπάνδρευτος ἀπὸ δευτέραν γυναῖκα, θέλω νὰ ἴνοι τὰ προικία μου εἰς τὰ χέρια του καὶ τὰ παιδιὰ μου ὡς ὥραν ντιετάς τως ...». 9/1/1523 (1522 m.v.). *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 126-127, αριθμ. 68· 29/5/1525. *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 184-185, αριθμ. 99· 9/1/1523 (1522 m.v.). *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 126-127, αριθμ. 68.

65. «... ἐγὼ Κωνσταντῖνα Ἀνδρίτζενα, γυνὴ τοῦ κῦρ Θεοδωρὴ Ἀνδρίτση ... τὸ δὲ ἐναπομείναντα ἀπὸ τὸ προικίον μου ἀφήμι τοῦ παιδίου μου τοῦ ἀρσενικοῦ ὃ ἐγγέννησα ἐδᾶ, νὰ δοθῇ αὐτῷ μετὰ τὸν θάνατόν μου, νὰ ἀναθρέφεται, καὶ αὐτὸ θέλω νὰ ἀναθρέφεται εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἀδελφίδων μου καὶ νὰ ἴναι καὶ τὸ εἰρημένον ἐπίλοιπον προικίον εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἀδελφίδων μου ὁμοῦ μὲ τὸ παιδίον μου. Καὶ ἐὰν ἀποθάνῃ τὸ παιδίον πρὸ ἡλικίας αὐτοῦ, θέλω τὸ ἐναπομείναντά μου προικίον νὰ παγένῃ εἰς ταῖς ἀδελφίδες μου ...». 25/10/1525. *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, σσ. 198-199, αριθμ. 107.

αν⁶⁶. Η Μαρία Λουλήνα τον Ιούλιο του 1523, καθορίζει εκτελεστές της διαθήκης της τον αδελφό της και τη μητέρα της, αναθέτοντας στην τελευταία και την ανατροφή της κόρης της⁶⁷, χωρίς να συντρέχει κάποιος ιδιαίτερος λόγος. Παρόμοιες υποθέσεις γεννούν αρκετά ερωτήματα. Ο πατέρας σε αντίστοιχες περιπτώσεις διατηρούσε έστω και τυπικά την εξουσία πάνω στα παιδιά του, τα οποία ανέθρεφαν και διαχειριζόταν την περιουσία τους άλλοι; Τι γινόταν με τα δικαιώματα του στα όποιες μορφής πεκούλια επιβιώνουν αυτή την εποχή; Ή μήπως κάθε τέτοιος όρος συνιστούσε μια λανθάνουσα αίρεση αυτεξουσιότητας; Κατά πόσον γίνονταν σεβαστοί παρόμοιοι όροι; Τα χάσματα στις πηγές δεν επιτρέπουν δυστυχώς να δοθεί μια πλήρη απάντηση σε αυτά τα προβλήματα, το γεγονός όμως συνιστά ένα σοβαρό ρήγμα στην ούτως ή άλλως αποδυναμωμένη εικόνα του κρητικού πατέρα.

Κλείνοντας το ευρύτερο θέμα των υπεξουσιών ως κληρονόμων πρέπει να προστεθεί και μια τελευταία παρατήρηση. Η υψηλή θνησιμότητα της εποχής, κυρίως στις παιδικές ηλικίες, καθιστούσε κάτι παραπάνω από αναγκαία την πρόβλεψη υποκατάστασης των κληρονόμων σε περίπτωση θανάτου τους. Οι διαθήκες της εποχής περιέχουν στη συντριπτική τους πλειοψηφία παρόμοια καταπιστεύματα, τα οποία προσδιορίζουν την πορεία της περιουσίας. Το συγκεκριμένο θέμα έχει να κάνει περισσότερο με μια ρεαλιστική προσπάθεια αντιμετώπισης της πραγματικότητας και όχι με την άσκηση πατρικής εξουσίας, αφού παρόμοιοι όροι συναντώνται σε όλο το εύρος των διαθηκών, ανεξάρτητα από την ιδιότητα του διαθέτη και τους συγγενικούς δεσμούς που τον συνδέουν με τους κληρονόμους.

Η πατρική εξουσία όμως δεν χαρακτηρίζεται μόνο από την προσωπική και οικονομική επιβολή του εξουσιαστή πάνω στους υπεξουσίους του. Συνιστά στην πραγματικότητα ένα πιο σύνθετο δικαίωμα, εμπεριέχοντας εξ ορισμού και μια σειρά από υποχρεώσεις για το φορέα του.

Σε ένα πρώτο επίπεδο βρίσκεται φυσικά η ευθύνη του εξουσιαστή

66. «... Idcirco ego Marçoli, uxor Antonii Masaro ... Et volo et ordino quod dicta filia mea, Çanina, sit cum matre et commissaria mea in domo secum et stet cum ipsa quousque maritetur ...», 23/4/1341, not. Marco da Piacenza, McKee, Wills κτλ., σσ. 405-406, αριθμ. 306.

67. «... ἐμὲ τὴν Μαρίαν Λουλήνα, γυναῖκα τοῦ κῦρ Μανούσω Λουλήνου ... Καὶ θέλω εἶναι πρῶτον κουμεσσαρειους μου τὴν μητέρα μου τὴν κερα Ἀνέζαν Ζωγραφήνα καὶ τὸν κῦρ Γεώργιον Ντεστέφανον, τὸν ἀδελφόν μου ... Καὶ ἀφήμι τοῦ παιδίου μου τῆς Ἑλενας ὅλον μου τὸ ἐπίλοιπον προικίον, το ὁποῖον παιδίον θέλω νὰ ᾖ εἰς τὰς χεῖρας τῆς μάννας μου ... Πλὴν ἐὰν ἀποθάνῃ πρὸ τοῦ ὑπανδρευθῇ, θέλω νὰ πγένῃ τὸ προικίον μου εἰς τῆς μητρός μου τῆς λεγομένης κερα Ἀνέζας, ἥγουν τὸ ἥμισυ, καὶ τὸ ἄλλο ἥμισυ νὰ πέρνῃ ὁ λεγόμενος κῦρ Γεώργιος, ὁ ἀδελφός μου ...», 2/7/1523, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 136-137, αριθμ. 72.

για τις πράξεις των υπεξουσίων του. Ο πατέρας είναι αυτός ο οποίος αντιπροσωπεύει τα ανήλικα παιδιά του ενώπιον των αρχών και καλείται να προασπίσει τα συμφέροντά τους⁶⁸. Με την ίδια λογική ευθύνεται για τα χρέη τους, καλούμενος να καλύψει με την προσωπική του περιουσία τις υποχρεώσεις αυτές. Επίσης παρουσιάζεται ως ο κατεξοχήν υπεύθυνος για βλάβες που θα προκαλέσουν σε τρίτους. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Νικολό Λίτινου, ο γιος του οποίου τον Αύγουστο του 1598 προκάλεσε κάποιο ατύχημα σε υποζύγιο του Τζουάννε Βαρούχα. Ο πατέρας έρχεται σε εξωδικαστικό συμβιβασμό με τον Βαρούχα και αναγκάζεται να τον αποζημιώσει⁶⁹.

Σ' ένα δεύτερο επίπεδο υπάρχει η υποχρέωση του πατέρα να συντηρεί τα παιδιά του. Βέβαια όσο η οικογένεια παραμένει ενωμένη το ενδιαφέρον της πολιτείας σχετικά είναι πολύ περιορισμένο. Μόνο με τη λύση του γάμου η δικαιοσύνη αναλαμβάνει έναν πιο δυναμικό ρόλο, αναγκάζοντας τον πατέρα να διατρέφει την χωρισμένη γυναίκα και τα ανήλικα παιδιά του, πάντα βέβαια σύμφωνα με την οικονομική του κατάσταση και την κοινωνική του επιφάνεια. Τα *Memoriali* δίνουν αρκετές πληροφορίες για παρόμοιες υποθέσεις διεκδίκησης διατροφής από τη διαζευγμένη σύζυγο⁷⁰.

Γενικότερα η οικονομική και κοινωνική υπόσταση του πατέρα συνιστά αποφασιστικό παράγοντα για τη διαμόρφωση της συμπεριφοράς του απέναντι του υπεξουσίου του. Ήδη αναφέρθηκε παραπάνω ο αποφασιστικός του ρόλος στις συμβάσεις μαθητείας, τόσο σημαντικές για τον

68. «Κομεσιόν κάμνω ἐγὼ Μαννούσος Φαρδέλος ... [ὡσάν] ἰνσπετζηαλητά μου καὶ ὡσάν κύρις τῶν παιδιῶν μου, τοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ Κωνστ(αντῆ) ἐσένα [τοῦ ἀξίου ἀββοκάτου] τοῦ μισερ-Τζόρντζη Πετηνιέρω ... ὅτι θέλλω ἀπὸ τὴν σήμερον καὶ ὁμπρὸς ὀδιὰ μένα καὶ διὰ τὸ ὄνομα τὸ ἄνωθεν, νὰ ἔχεις δύναμιν καὶ ἐξουσίαν γενεραλμέντε ... νὰ δεφενδέρης ἐμένα καὶ τὰ λεγόμενά μου παιδιὰ καὶ δικαιώματα καὶ λογαριασμούς μας ... διὰ τὴν ὑπόθεσιν τῆς πουλησᾶς τοῦ ἰσοχωῦρου ὁποῦ ἐπούλησα τοῦ Κωνστ(αντῆ) Περιβολάρι ... εἰς τὴν στρίδα τοῦ ὁποίου ἐκονταρντίρισα, ὡσάν κύρις τῶν λεγομένων μου παιδιῶν διὰ νὰ τὸ πάρω διὰ ὄνομαν των ...». 18/2/1549, *Μιχαήλ Μαράς*, σσ. 165-166, αριθμ. 174· 22/2/1641, *Ανδρέας Καλλέργης*, σ. 135, αριθμ. 194 (σε περίληψη).

69. 2/8/1598, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 42-43, αριθμ. 23.

70. 27/11/1363, *Memoriali*, σ. 101, αριθμ. 27 (σε περίληψη)· 24/10/1381, *Memoriali*, σ. 229, αριθμ. 1051 (σε περίληψη)· 15/2/1391, *Memoriali*, σ. 298, αριθμ. 1345· 21/4/1395, *Memoriali*, σ. 365, αριθμ. 1681 (σε περίληψη)· 21/4/1395, *Memoriali*, σ. 365, αριθμ. 1381. Πρβλ. επίσης 28/5/1590, Κ. Μέρτζιος, «Κρητικά συμβόλαια των χρόνων της Ενετοκρατίας», *Κρητικά Χρονικά* 19/I-III (1965), 140-141, αριθμ. 93 (σε περίληψη)· 9/2/1642, *Ανδρέας Καλλέργης*, σ. 131, αριθμ. 188 (σε περίληψη). Πρβλ. επίσης Μαλτέζου, Η παρουσία κτλ., 73. Υπάρχουν περιπτώσεις που η διατροφή καταβάλεται σε κάποιο τρίτο, κοντά στον οποίο ζει το παιδί, όπως στη μητρική γιαγιά (6/10/1386, *Memoriali*, σ. 254, αριθμ. 1161).

προσδιορισμό του επαγγελματικού μέλλοντος των παιδιών. Όμως οι πλούσιοι αστοί και οι ευγενείς έκαναν πολλές φορές για τους υπεξουσίου τους διαφορετικές επιλογές. Συμβάσεις διδασκαλίας αποδεικνύουν με τον καλύτερο τρόπο ότι οι πατέρες κατέβαλαν ιδιαίτερες προσπάθειες για τη μόρφωση των παιδιών τους, εξασφαλίζοντας τους με αυτόν τον τρόπο τα απαραίτητα εφόδια για να μπορέσουν να ανταποκριθούν, όσο το δυνατόν καλύτερα, στις ανάγκες της όλο και πιο απαιτητικής κοινωνίας της βενετικής αποικίας⁷¹.

3. Η ΠΑΤΡΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ

Μετά την ουσιαστική αποδυνάμωση της *patria potestas* και την αποψίλωση της από τις υπερεξουσίες που αυτή συνεπάγονταν, ως κορυφαία εκδήλωσή της παρέμεινε το δικαίωμα του πατέρα να καθορίζει το γάμο των υπεξουσίων του, επηρεάζοντας με αυτόν τον τρόπο το ίδιο το μέλλον της οικογένειας του και ρυθμίζοντας την οικονομική της ευμάρεια και την κοινωνική της συνέχεια. Στην Κρήτη για όλη την εξεταζόμενη περίοδο ανάλογες συμφωνίες επισφραγίζονται με τη σύνταξη προικίων συμβολαίων, όπου ρητά αναφέρονται τα συμβαλλόμενα μέρη, οι μελλόνυμφοι και φυσικά οι εκατέρωθεν παροχές⁷². Στις συμβάσεις αυτές, οι οποίες περιβάλλονται με νοταριακό τύπο, για την καλύτερη διασφάλιση

71. «Ομολογώ εγώ Ευδόκιμος Χορτάτζης διδάσκαλος του λογαριασμού και του καδέρνου του ποτέ κυρ μανούσου ... το πως ομπλιγάρομαι εσένα του μαίιστρο-σταμάτη παγωμένου, αρωματάρη να μαθητεύσω τον υιόν σου τον νικόλαν ... και ο δια πλήρωμα του κόπου μου εσυμβιβάστημεν νασαι κρατημένος εσύ ο μαίιστροσταμάτης να μου δώσης δουκάτα χρυσά ... τρια ...». 3/10/1551. Μέρτζιος. Σταχυολογήματα κτλ., 254, αριθμ. 6. Για τις διδασκαλικές συμβάσεις βλ. επίσης Θ. Δετοράκης, «Διδασκαλικές και βιβλιογραφικές συμβάσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητολογία* 10-11 (1980), 231-256.

72. Βλ. σχετ. Ι. Βισβίζης, «Τινά περί των προικίων εγγράφων κατά την Βενετοκρατίαν και την ουρκοκρατίαν», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 12 (1965), 1-129· Κατερίνα Μπαντιά, «Συμφωνητικά γάμου και προικοσύμφωνα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητική Εστία* 4 (1991-1993), 139-160· Θ. Δετοράκης, «Κρητικά προικοσύμφωνα του 16ου αιώνα», *Λοιβή*, Ηράκλειο 1994, σσ. 133-136· M. Gallina, «Diversi livelli di ricchezza e di pecunia negli atti matrimoniali rogati a Candia nel corso del secolo XIV», *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, επιμ. Χρύσα Μαλτέζου, Βενετία 1998, σσ. 263-292· Τατιάνα Μαρκάκη, «Συμφωνητικά γάμου και προικώες δικαιопραξίες ως πηγή έρευνας της κοινωνικής ιστορίας και ανθρωπολογίας στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη (1600-1648)», *Cretan Studies* 6 (1998), 3-21· Αγλαΐα Κάσδαγλη, «Γαμήλιες παροχές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη και αλλού: Μια πρώτη ανάγνωση των δημοσιευμένων κρητικών προικοσυμφώνων της ύστερης βενετοκρατίας», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2000, σσ. 321-332.

της προικώας περιουσίας σε περίπτωση λύσης του γάμου, κύριοι συμβαλλόμενοι, στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων, είναι οι πατέρες των μελλονύμφων. Αυτοί ανάλογα με την οικονομική τους επιφάνεια και την κοινωνική τους θέση, καθορίζουν τις διαδικαστικές λεπτομέρειες, το ύψος των προικίων αγαθών και των δώρων του γαμπρού, και υπόσχονται επιπλέον παροχές⁷³. Ενίοτε στο προικοσύμφωνο περιέχεται και η εκτίμηση της προίκας (στίμα), ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που κάτι τέτοιο συνιστά ανεξάρτητη πράξη. Μόνο ενήλικες αυτεξούσιοι ή χήρες εμφανίζονται να συνομολογούν αυτοπροσώπως προικώα συμβόλαια και να προικίζουν τον εαυτό τους⁷⁴.

Παράλληλα με την προίκα, περιουσιακές παροχές από μέρους του πατέρα του γαμπρού, καθορίζονται είτε μέσα στο ίδιο το προικοσύμφω-

73. «Manifestum facimus nos Marinus Faletro q. domini Marci ex una parte et Marcus de Medio q. domini Georgii ex altera parte. ambo habitatores Candide. una pars alteri vicissim ... nam ego dictus Marcus de Medio promito tibi suprascripto Ser Marino et sum contentus facere sic quod Lucieta, filia mea, consentiat accipere et accipiat Marcum filium tuum in suum virum et sponssum legitimum secundum normam ecclesiasticam hic usque per totum mensem Aprilis proximum ... Versa vice ego suprascriptus Marinus Faletro sum contentus de omnibus et singulis suprascriptis modo. forma et ordine antedictis et promito tibi suprascripto Ser Marco de Medio facere sic quod dictus Marcus filius meus conscentiat accipere et accipiat suprascriptam Lucietam, filiam tuam, in suam uxorem et sponssam legitimam secundum normam ecclesiasticam ipsamque transducere et sponssare debeat ad terminum suprascriptum cum repromissa, donis, terminis ... », 19/2/1462. A. Van Gemert, «The Cretan Poet Marinos Falieros», *Θησαυρίσματα* 14 (1977), 58-60, αριθμ. IV.5· «Manifestum facimus nos Andreas Pavia pinctor ... Nam ego dictus Andreas sum contentus et promitto facere et cum effectu operari quod Agnes filia mea adoptive consentiat accipere et accipiat te Hemmanuelem in suum virum et sponsum legitimum ...», 5/7/1504. M. Cattapan, «I pittori Andrea e Nicola Rizzo da Candia», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 217, αριθμ. 19· «... Ἦλθον ἡ συμβηβασὴν ὁ κυρ Ἰωάννη Καραβέλας, κατεικούμενος ἥς τὸ Καστέλη τῆς Φαρου, με τὸν κυρ Μανόλη Σεγγρεᾶδο, κατεικούμενος καὶ αὐτὸς ἐν κόμῃ Κεδρη, ὁ πιος ἀνοήρημένος Ἰωάννης, ἔχη υἱὸν καὶ παραλαμβάνη θυγατὴρ τοῦ ἀνοήρημένου Μανουῆλ ὅγια γυνέκαν τοῦ εὐλογιτικῆν ...», 27/12/1510. Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Ἰωάννης Ολόκαλος, νοτάριος Ἱεραπέτρας. Κατάστιχο 1496-1543*, Βενετία 1994 (στο *εξῆς Ἰωάννης Ολόκαλος*), σσ. 50-51, αριθμ. 5 (114)· «Manifesto fano le parti infra(scri)tte, v(idelice)t il Mag(nifi)co mr Marco Anbramo fuo del Mag(nifi)co mr Nic(ol)o da una parte, et il Mag(nifi)co mr Tomaso Foscolo ... dall' altra ... detto mag(nifi)co mr Marco Anbramo promete far e con effetto opperar che la mag(nifi)ca mad(onn)a Diana, sua diletta figliola, consentisca per verba leg(iti)ma de p(rese)nte uis et uollo, di tuor et disponsar il Mag(nifi)co mr Andrea Foscolo, figliolo del sudetto Mag(nifi)co mr Thoma per suo marito et sposo legitimo ...», 12/4/1595. A. Vincent, «Νέα στοιχεία για το Μάρκο Αντώνιο Φώσκολο», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), 126-129, αριθμ. 1.

74. 18/2/1549. *Μιχαήλ Μαράς*, σσ. 162-163, αριθμ. 170· 28/7/1606. *Μανόλης Βαρούχας*, σ. 354, αριθμ. 382· 8/8/1649. Vincent, *ό.π.*, 154-155, αριθμ. 7.

75, είτε και πάλι σε ανεξάρτητο έγγραφο⁷⁶. Τα περιουσιακά αυτά στοιχεία μαζί με τα προικώα αγαθά συνιστούν την περιουσία, που θα εξασφαλίσει στο νέο ζευγάρι οικονομική αυτοτέλεια. Εξάλλου ο γάμος και η συνταξη των προικίων συμβολαίων αποτελούσαν πολλές φορές αφορμή για τη διανομή της οικογενειακής περιουσίας και την ανάληψη από μέρους του γαμπρού του κληρονομικού του μεριδίου ή τουλάχιστον ενός μέρους του⁷⁷.

Όμως η βούληση των πατέρων δεν είναι από μόνη της αρκετή για την έγκυρη σύναψη ενός γάμου. Απαραίτητη επίσης προβάλλει και η συναίνεση των υπεξουσίων. Παρόλο που υπάρχουν παραδείγματα πατέρων με αυταρχική συμπεριφορά⁷⁸, στην τυπολογία των σχετικών πράξεων οι συμβαλλόμενοι αναλαμβάνουν ρητά την υποχρέωση να πείσουν τους υπεξουσίους τους να συναινέσουν⁷⁹, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις υπάρχει η υ-

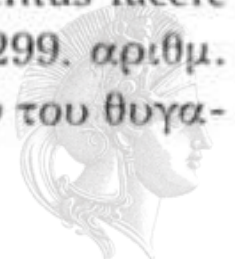
75. «... Ἦλθον η συμβιβασιν, ὁ κυρ Γεῶργι Σάμιος με τὸν κυρ Μανόλη Στρηανο, κατεικούμενοι ἀμφοτέρη στο χορίων τῆς Ανατολῆς, ἥνα πηῆσουν σινηκέσιον, ὁ πῖος ἀνοήρημένος Γεῶργις ἔχη τῶν υἱῶν, τὸ ὄνομα αὐτοῦ Διμίτριος, καὶ σηνηβαζετε ὁ πατὴρ αὐτοῦ να τοῦ δόσι τεληον μερδικῶν σπῖτην ζευγαρην ἀ' με μασαρια ὅπ' ὅ,τι ἤθελα ἔχη ...». 21/11/1535. *Ιωάννης Ολόκαλος*, σσ. 163-164, αριθμ. 159(146)· 16/10/1597, Βισβίζης, Τινά περί των προικίων εγγράφων κτλ., σσ. 101-104, αριθμ. 16· «... Ὑπο τὸ ἕτερον μέρος ὁ ἄνοθεν μισερ-Μανολὰς τάσι τοῦ ἄνωθεν τοῦ υἱοῦ, τοῦ μισερ-Μιχελί, ὅλον τοῦ τὸ ἔμισόν πράμα, ἦτζι στάμπελλε, ὅσάν καὶ μόμπιλε», 11/1/1601, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 117-118, αριθμ. 103· 17/2/1613, Βισβίζης, Τινά περί των προικίων εγγράφων κτλ., 153-154, αριθμ. 2· 12/2/1642, *Ανδρέας Καλλέργης*, σσ. 173-174, αριθμ. 244 (σε περίληψη).

76. «Φανερῶν κάμνω ἐγώ, ο παπ Αλεξιος ὁ Μαραυγὰς, ὅτι ἤμε κοντεντος να δοσω μερδι[κον] ὅπου τὸ εχη μου τοῦ ιοῦ μου τοῦ Ιωάννη. Πρώτων, μίαν ζηγὴν βέργιες χρησές να καμπανήζουν υπέρπυρα ρ', ἥγουν υπέρπυρα ἐκατῶν. Ἀκομι ενα ζευγάρην βούδια καὶ ἓνα κτίμα καὶ σπῖτην με καθα μασαρίαν ὅπου να εμπορὴ να σόνετε, καὶ μερδικῶν ὅπου το περηβόλην μου καὶ μερδικῶν ὅπου τῆς μελησές μου ...». Οκτώβριος 1518. *Ιωάννης Ολόκαλος*, σ. 57, αριθμ. 14 (240). Ἡ πράξη συνδέεται με προγενέστερο (;) προικοσύμφωνο (αριθμ. 13) καὶ εκτός ἀπὸ τα παραπάνω περιέχει επιπρόσθετες παροχές καὶ ἀπὸ μέρους τοῦ πατέρα τῆς νύφης.

77. «... Ὑπο το ετερον μέρος καὶ ὁ ἄνοθεν Ἰωάννης τάσι τοῦ ἄνοθεν Φανούργιο, τοῦ υἱοῦ τοῦ, ἀπ' ὅ,τι ἔχει τὸ ἀδελφομίριν τοῦ ὅ,τι τοῦ ντοκάρι, ἦτζι ἀπο κιρι ὅσάν καὶ ἀπο μάνας, ἦτζι στάμπελλε, ὅσαν καὶ μόμπελλε ...». 20/8/1609, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 534-535, αριθμ. 609.

78. Σύμφωνα με τα απομνημονεύματα τοῦ κρητικῦ πρόσφυγα Ιωάννη Παπαδόπουλου, ὁ ἴδιος, παρόλο που ἦταν 34 ἐτῶν, δεν εἶχε δει πριν ἀπὸ το γάμο τοῦ τη σύζυγο που εἶχε ἐπιλέξει γι' αὐτόν ὁ πατέρας τοῦ. Βλ. σχετ. Ν. Παναγιωτάκης, «Οἱ ἀναμνήσεις ἐνός κρητικῦ πρόσφυγα ἀπὸ το Χάνδακα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 17ου αἰῶνα», *Ο Μῖτος τῆς Αριάνης, Ξετυλίγοντας τὴν ἱστορία τοῦ Ηρακλείου*, Ηράκλειο 2000, σ. 87. Πρβλ. Κ. Λαμπρινός, ὁ.π., 97.

79. «... Ego autem suprascriptus Marinus Greco ... promitto et sum contentus facere quod ... Franciscus filius meus consentiat ...», 24/2/1391, *Memoriali*, σ. 298-299, αριθμ. 1350· «... πρότον μεν προμετέρι ὁ ἄνοθεν κυρ-Κωσταντις να κάμι τιν ἀνοθέν τοῦ θυγα-

πόμνηση ότι οι μελλονύμφοι είναι παρόντες στη σχετική διαδικασία και συναινούν⁸⁰. Η αποδιδόμενη από το νόμο σημασία στη συναίνεση των υπεξουσίων αποδεικνύεται και από ένα άλλο στοιχείο. Σε περίπτωση απουσίας κάποιων από αυτούς κατά τη σύναψη του προικοσυμφώνου, στο τέλος του εγγράφου επισυνάπτεται ρητή μνεία του νοταρίου, ότι μετέβη ο ίδιος προσωπικά στον τόπο κατοικίας του απόντος και ενώπιον των ίδιων μαρτύρων ανέγνωσε την πράξη⁸¹. Εάν μάλιστα η γλώσσα του προικοσυμφώνου δεν ήταν κατανοητή στο μελλονύμφο, ο νοτάριος όφειλε να το μεταφράσει προφορικά σε οικεία προς αυτόν γλώσσα⁸². Οι τελευταίες αυτές παρατηρήσεις αφορούν κυρίως τις γυναίκες, των οποίων ούτε οι μετακινήσεις ήταν κοινωνικά ενδεδειγμένες ούτε και το μορφωτικό τους επίπεδο ιδιαίτερα υψηλό. Εξάλλου κατά την ύστερη τουλάχιστον περίοδο, οι γυναίκες στην πλειοψηφία τους δεν φαίνεται να γνώριζαν ιταλικά και αν τα μιλούσαν τις περισσότερες φορές δεν ήξεραν να τα διαβάζουν⁸³.

Η μέριμνα για τη συναίνεση των μελλονύμφων στους όρους των προικών συμβολαίων έχει και μια άλλη διάσταση. Εξασφάλιζε τη σαφή γνώση για το ύψος της προίκας και των άλλων παροχών, γεγονός απαραίτητο, μια που αρκετές φορές παρόμοια περιουσία υποκαθιστούσε την κληρονομική τους μερίδα⁸⁴. Οι αντιδράσεις μετά την υπογραφή των συμβολαί-

τέρα, τιν κερ' Ανέζα, να θελίσι τον άνοθεν κυρ-Νικολό όδι' άνδραν τις εύλογιτικόν ...». 25/10/1600. *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 111-112, αριθμ. 95· 16/10/1597. Βισβίζης, Τινά περί των προικών εγγράφων κτλ., 101-104, αριθμ. 16.

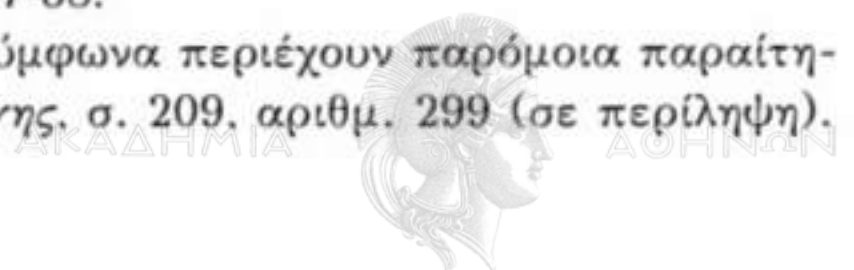
80. «... Ό πίος μισερ-Μιχελís ηναι πρεζεντε και κοτέντος καί θέλι καί άτζετάρι την άνοθεν κερά-Μαριέτα {ό} όδιά γυναίκαν του εύλογητικην ...». 11/1/1601, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 117-118, αριθμ. 103· «... Ό πία κερα-Καλί, ή νιμφι, ηναι πρεζέντε καί κοτέντα καί παρακαλή καί αύτί τὸ άνοθεν τζι προυκοχάρτι ...». 13/7/1606, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 351, αριθμ. 379.

81. «... Τις όπίας κερα-Έργύνας, τις νιμφις, εδιάβασα τὸ παρόν προυκοχάρτι καί ηναι κοτέντα ...», 29/8/1602, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 164-165, αριθμ. 153· «... Πρεζέντε καί κοτέντα καί οί άνοθεν καίρα-Μαρίνα, ή νιμφι καί παρακαλί καί λαουντάρι καί κομφερμάρι καί αύτί τὸ άνοθεν προυκοχάρτι με τζι πάτους, μόδους και κοντιτζιόνες τζι άνοθεν ... αχθ', μηνι Φευρουαρίου ια', ιδικτιωνος στ', χωρίων Πισταγί, εις τ[ιν] κατικίαν του μισερ Μαθιών Παπαγιαννόπουλ(ου), όπρὸς τῶν ὠδε κρασμένων καί παρακαλεμένων μαρτυρων εδιάβασα εγὸ, ό νοδαρος, τὸ άνοθεν προυκοχάρτι του άνοθεν μισερ-Τζόρτζι, του γαπροῦ, ο πίος το κομφερμάρι καί λαουντάρι καί παρακαλί το με τζι πάτους, μόδους καί κοντιτζιόνες τες άνογεγραμέναις ...». 16/12/1608, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 495-497, αριθμ. 559· 28/11/1638, *Ανδρέας Καλλέργης*, σσ. 104-105, αριθμ. 149 (σε περίληψη)· 7/1/1642, *Ανδρέας Καλλέργης*, σ. 167, αριθμ. 235 (σε περίληψη).

82. 21/1/1585, Μέρτζιος, Κρητικά συμβόλαια κτλ., 137, αριθμ. 82· 16/5/1591, *Τζώρτζης Τρωίλος*, σσ. 68-70, αριθμ. 31 (σε περίληψη).

83. Βλ. σχετ. Μαλτέζου, Η παρουσία κτλ., 67-68.

84. Ούτως ή άλλως πολλά από τα προικοσύμφωνα περιέχουν παρόμοια παραίτηση. Πρβλ. ενδεικτ. 5/3/1643, *Ανδρέας Καλλέργης*, σ. 209, αριθμ. 299 (σε περίληψη).

ων και τη σύναψη του γάμου δεν μπορεί παρά να ήταν περιορισμένες και απρόσφορες.

Απουσία της συναίνεσης, τόσο των εξουσιαστών όσο και των συναπτομένων υπεξουσίων, καθιστούσε άκυρη κάθε παρόμοια σύμβαση και επιδρούσε αποφασιστικά στο κύρος του ίδιου του γάμου. Στο σωζόμενο κατάστιχο του εκκλησιαστικού δικαστηρίου του Χάνδακα⁸⁵, περιλαμβάνονται αρκετές αποφάσεις ακύρωσης γάμων για παρόμοιους λόγους. Έτσι τον Οκτώβριο του 1601 κηρύσσεται άκυρος ο γάμος του Μηνά Pelecani με την Παπαδοπούλα Παπαδοπούλα από το χωριό Αγία Βαρβάρα, επειδή το μυστήριο είχε τελεστεί κάτω από συνθήκες φόβου και βίας και ως εκ τούτου παρά τη θέληση των συναπτομένων⁸⁶. Με την ίδια αιτιολογία λίγα χρόνια αργότερα ακυρώνεται ο γάμος του Γεώργιου Vidi και της Αννέτας Geracopulae και πάλι λόγω έλλειψης συναίνεσης των συναπτομένων⁸⁷. Τέλος τον Ιανουάριο του 1606 αποφασίζεται η ακύρωση του γάμου του Μάρκο Cavalari με την Μαριέττα Cornagopula λόγω έλλειψης συναίνεσης της νύφης⁸⁸. Την ίδια περίπου εποχή η μη συμπλήρωση της νόμιμης ηλικίας από τους μελλονύμφους και η τεκμαιρόμενη έλλειψη συναίνεσης τους, αποτελεί τη δικαιολογητική βάση για τον εκούσιο χωρισμό ενός ζευγαριού από την περιοχή του Ρεθύμνου⁸⁹.

Οι προσπάθειες των πατέρων να επηρεάσουν το γαμικό μέλλον των υπεξουσίων τους, πολλές φορές επεκτείνονται και πέρα από τη φυσική τους παρουσία. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις εκείνες που με όρους στις διαθήκες τους και με αντάλλαγμα περιουσιακές παροχές, οι πατέρες αναγκάζουν με εκβιαστικό τρόπο τους αυτεξούσιους πλέον κατιόντες τους να συμμορφώνονται και μετά το θάνατο τους στις επιθυμίες τους. Τα σχετικά παραδείγματα είναι αρκετά και ιδιαίτερα διαφωτιστικά. Με διαθήκη που συντάσσει το 1374 ο Dimitrius Catellan ορίζει ρητά ότι η κόρη και κληρονόμος του δεν θα μπορεί να παντρευτεί χωρίς τη συναίνεση της μητέρας της, η οποία είναι ταυτόχρονα και εκτελέστρια της διαθήκης⁹⁰.

85. Το κατάστιχο αυτό φυλάσσεται στο αρχείο της Καθολικής Επισκοπής Τήνου. Βλ. σχετ. Μ. Φώσκολος, «Κώδικας του εκκλησιαστικού δικαστηρίου της Λατινικής Αρχιεπισκοπής Κρήτης (1598-1609)», *Αριάδνη* 3 (1985), 153-154.

86. 22/9/1601, Φώσκολος, ό.π., 163-164, αριθμ. 35.

87. 12/4/1605, Φώσκολος, ό.π., 168, αριθμ. 66.

88. 27/1/1606, Φώσκολος, ό.π., 169, αριθμ. 71.

89. 15/7/1601, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Ι. Βλαστού, Ρούστικα 1599-1614*, Αθήνα 1990 (στο εξής *Ιωάννης Βλαστός*), σ. 56, αριθμ. 131 (σε περίληψη).

90. «... Idcirco ego Dimitrius Catellanus Ressiduum vero omnium meorum bonorum mobilium et immobilium ... dimitto Zanine, filie mee dillecte, quod habere debeat pro suo maritali. Que filia mea nullo modo possit maritali sine licencia et consensu suprascripte mee uxoris et fidei comissarie quod si fecit nichil tunc habere

Η παραπάνω ανάλυση δεν θα μπορούσε να είναι ολοκληρωμένη αν δεν ληφθεί υπόψη και μια άλλη παράμετρος. Στο σύνολο των σχετικών πράξεων, που εξετάστηκαν, δεν υπάρχουν παρά ελάχιστες αναφορές στο προσωπικό καθεστώς των μελλονύμφων. Εδώ βέβαια θα πρέπει να γίνει εξ αρχής μια διάκριση ανάλογα με το φύλο τους. Για τις κόρες δεν υπάρχει σχεδόν καμία αμφιβολία. Παραμένουν υπεξούσιες μέχρι και το γάμο τους, οπότε περνούν στην ήπια κηδεμονία του συζύγου. Για τους γιους αντίθετα τα πράγματα είναι κάπως διαφορετικά, αφού φαίνεται ότι υπήρχαν πολλές πιθανότητες να έχουν χειραφετηθεί πριν τη σύναψη του γάμου. Η διαπίστωση αυτή οδηγεί εκ των πραγμάτων και σε ένα άλλο προβληματισμό. Στην υπόθεση μήπως ίσχυε η Νεαρά 25 του Λέοντος του Σοφού, η οποία καθόριζε την αυτόματη λύση της πατρικής εξουσίας μετά το γάμο του υπεξουσίου⁹¹. Όμως το, ούτως ή άλλως περιορισμένης εμβέλειας, νομοθέτημα είναι αρκετά αμφίβολο αν έφτασε ποτέ στην Κρήτη και είναι αρκετά ουτοπική η υπόθεση της επιβίωσης του μέχρι τη βενετοκρατία. Βέβαια η γενικότερη αίσθηση που δίνουν εντέλει τα νοταριακά κείμενα είναι ότι ο γάμος σηματοδοτούσε για το γαμπρό την αρχή της ανεξαρτησίας του. Εάν δεν ήταν ήδη αυτεξούσιος, η χειραφεσία ενσωματωνόταν στην προικώα συμφωνία, παρέχοντας με αυτόν τον τρόπο στο μελλονύμφο προσωπική και φυσικά περιουσιακή αυτοτέλεια⁹². Αυτό τουλάχιστον φαίνεται να αποτελούσε το γενικότερο κανόνα⁹³, χωρίς όμως

debeat aliquantulum de meis bonis ...», 20/8/1374, *not. Egidio Valoso, McKee, Wills* κτλ., σσ. 131-132, αριθμ. 100· «... Idcirco ego Marcus Fradhelo ... Item volo quod Palma filia mea, debeat maritari in aliquem bonum et nobilem virum secundum et quando suprascripte uxori et commissarie mee placuerit ...», 16/3/1335, *not. Giovanni Gerardo, McKee, Wills* κτλ., σσ. 153-155, αριθμ. 121· 11/8/1339, *not. Antonio Rodolfo, McKee, Wills* κτλ., σσ. 607-608, αριθμ. 471.

91. Νεαρά 25 Λέοντος ΣΤ', Noailles – Dain, *ό.π.*, σσ. 100-101. Για το κείμενο βλ. παραπάνω υποσημ. 2.

92. «... Από τό ἄλλω μέρος ἐγώ ὁ ρηθῆς Μανουήλ Κοσκινᾶς οἶμαι κοτέντος εἰς ὅλλα τά ἄνωθε καί προμετέρω καί ἐγώ τόν λεγόμενον Φραγγιά Κοσκινᾶ τόν υἱόν μου, ὁ ὁποῖος εἶναι πρεζέντε καί κοτέντε, νά λάβῃ τήν λεγομένην Ἐργήνα τήν θυγατέρα σου γυναῖκα αὐτοῦ εὐλογητικήν καί παρθενικήν, καθὼς ὀρίζῃ καί θέλῃ ἡ ἁγία τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐκκλησία, μέ τά ἀνωγραμμένα προικίον καί χαρίσματα εἰς τοὺς λεγόμενους μὸδους καί κοτεντζιόνες, καί διὰ πατρικήν ἀποχώρησιν αὐτοῦ τοῦ λεγόμενου γαμβροῦ καί υἱοῦ ἐδικοῦ μου τοῦ προμετέρω καί ἐγώ τό ἑμισό μου ἔχῃ νά τό πέρνῃ ὀπίσω του θανάτου μου ...», 6/7/1549, Δετοράκης, *Κρητικά προικοσύμφωνα* κτλ., σσ. 151-153, αριθμ. 5. Η McKee επίσης αναφέρει επτά τέτοια προικοσύμφωνα από τον 14ο αιώνα, στα οποία ο πατέρας του γαμπρού ανάμεσα στα άλλα υπόσχεται και την απελευθέρωση του από τα πατρικά δεσμά. Βλ. σχετ. McKee, *Households* κτλ., σ. 32, σημ. 19.

93. «Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego Iacobus Pantaleo filius divisus a Nicolao Pantaleo habitator Candide tibi Cecilie filie quondam Marci Geno dilecte uxori mee et tuis successoribus de tota illa repromissa magna vel parva, quam pro te michi in

να λείπουν και οι σχετικές εξαιρέσεις. Νοταριακές μαρτυρίες φανερώ-
νουν ότι ορισμένοι σύζυγοι παρέμεναν υπεξούσιοι και μετά τη σύναψη
του γάμου. Ο Christoforus Niger το 1304 δέχεται το υπόλοιπο της προί-
κας της συζύγου του δηλώνοντας ότι ενεργεί de consensu patris⁹⁴. Στο ί-
διο έγγραφο μάλιστα ο πατέρας εγγυάται ο ίδιος προσωπικά με την πε-
ρουσία του για τη διασφάλιση των προικίων αγαθών⁹⁵, ενώ με την επό-
μενη ακριβώς πράξη δεσμεύεται απέναντι στον κηδεμόνα της νύφης, ότι
ο γιος του δε θα την εγκαταστήσει στην Βενετία⁹⁶. Εξίσου υπεξούσιος εμ-
φανίζεται και ο Antonius Chandachyti, τον οποίο ούτε ο γάμος, ούτε και
οι περιουσιακές παροχές από μέρους του πατέρα του φαίνεται να κατέ-
στησαν αυτεξούσιο⁹⁷. Τα αίτια για τις συγκεκριμένες διαφοροποιήσεις δεν
προκύπτουν ευκρινώς από τα σχετικά έγγραφα, πρέπει όμως να αναζη-
τηθούν είτε στην ηλικία του γαμπρού είτε σε κάποιες ιδιαίτερες συνθήκες,
που η έλλειψη παράλληλων στοιχείων δεν επιτρέπει τη διερεύνηση τους.

4. FILIUS INDIVISUS – FILIUS DIVISUS – FILIUS QUONDAM

A. Η ορολογία

Κατά την αποδελτίωση των νοταριακών πράξεων παρατηρήθηκε ότι
σε αρκετές περιπτώσεις τα ονόματα των συμβαλλομένων συνοδεύονται
από μικρές φράσεις δηλωτικές της προσωπικής τους κατάστασης, γεγο-
νός που μέχρι ενός σημείου αποτέλεσε και την αφορμή για την παρούσα
μελέτη. Σ' ένα κόσμο, που ανάμεσα στα άλλα, διαχώριζε τους ανθρώ-
πους σε υπεξουσίου και αυτεξουσίου, αν και όχι με τη ένταση των ρω-
μαϊκών χρόνων, ένας κοινός κώδικας, σημειολογικών περίπου όρων, ενη-

die nostre desponsationis dare promissa fuit ...», 9/10/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 89, αριθμ. 881.

94. «Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego Christoforus Niger filius Avunderii Nigri de confinio Sancti Iervasii de suo consensu tibi Dominice filie quondam Romei de Variensis dilecte uxori mee de tota illa repromissa magna vel parva quam pro te michi in die nostre desponationis dare promissa fuit ...», 12/6/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 42, αριθμ. 777.

95. «Ad hec autem insuper manifestum facio ego suprascriptus Avunderius Niger de confinio Sancti Iervasii tibi suprascripte Dominice uxori suprascripti Christofori filii mee, et tuis successoribus quia recipio te et totam tuam suprascriptam repromissa super me et omnibus bonis meis habitis et habendis ...», 12/6/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 42, αριθμ. 777.

96. «Manifestum facio ego suprascriptus Avundier tibi Bontempo Raguseo habitatori Candide quod filius meus Christoforus non conducet uxorem suam Dominicam in Venecias ipsa vivente nec faciet ipsam ire Venecias modo aliquo vel ingenio donec vixerit sub pena yperperorum .C. ...», 12/6/1305, *Pietro Pizolo II*, σ. 42, αριθμ. 778.

97. 16/7/1361, not. Giovanni Gerardo, McKee, Wills κτλ., σσ. 305-306, αριθμ. 231.

μέρωνε τον όποιο ενδιαφερόμενο για το προσωπικό καθεστώς των συμβαλλομένων, προστατεύοντας τον και συντείνοντας με αυτόν τον τρόπο στην ασφάλεια των συναλλαγών. Κάτω ακριβώς από αυτό το πρίσμα κάποιος δηλώνει ότι είναι είτε «*filius indivisus*», υπεξούσιος δηλαδή γιος, ο οποίος ενεργεί και δικαιοπρακτεί με το πατρικό *consensus*, είτε «*filius divisus a*», αυτεξούσιος δηλαδή γιος και ως εκ τούτου άτομο με πλήρη δικαιοπρακτική ικανότητα, είτε τέλος «*filius quondam*», όρος που ανάμεσα στα άλλα σημαίνει και πάλι την προσωπική ανεξαρτησία του δικαιοπρακτούντος. Οι συγκεκριμένοι όροι από τα πρώιμα λανιτικά συμβόλαια μεταφέρθηκαν στις μεταγενέστερες πράξεις και μεταφράστηκαν στις μεν ιταλικές σε «*figlio indiviso*» ή «*diviso*», και σε «*figlio del fu*», στις δε ελληνικές σε «*υιός αδιαίρετος ή διαιρεμένος*» και σε «*υιός του ποτέ*». Επίσης στα ελληνόφωνα συμβόλαια της ύστερης κυρίως περιόδου απαντά ιδιαίτερα συχνά και η λέξη «*κύρης*» για να υποδηλώσει τον πατέρα και ταυτόχρονα τον εξουσιαστή.

B. *Filius indivisus*

Στα νοταριακά έγγραφα η φράση «*filius indivisus*», αδιαίρετος δηλαδή γιος, συνδέεται με το πατρικό ονοματεπώνυμο και θέλει να δηλώσει τον υπεξούσιο, ο οποίος εξακολουθεί να εξαρτάται νομικά από τον πατέρα του. Τις περισσότερες φορές ακολουθεί η διευκρίνιση ότι η δικαιοπραξία συνάπτεται με την έγκριση του πατέρα (*de suo consensu – de suo velle*)⁹⁸. Στην πρακτική ορισμένων νοταρίων – ιδιαίτερα των μεταγενέστερων – η δεύτερη αυτή φράση ανεξαρτητοποιείται και εμφανίζεται χωρίς να δηλώνεται ρητά η σχέση εξάρτησης του δικαιοπρακτούντα⁹⁹.

98. «*Manifestum facimus nos Dimitrelus Nesieta et Antonius eius filius de suo consensu quia recepimus a te Nicolao Baxilio dicto Sclavo habitatore Candide yperpera .XXX. cum quibus ego suprascriptus Antonius negociari debeo hic in Candida ...*», 28/5/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 244, αριθμ. 535· «*Manifestum facio ego Antonius filius indivisus a Dimitrilo Meseta ipso parte meo michi consenciente cum meis heredibus ...*», 14/10/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 158, αριθμ. 438· «*Manifestum fatio ego Michael Tornichy, speçapetra, filius papatis Hemanuelis Androit de suo velle, habitator in burgo Candide ...*», 17/12/1338, *Franciscus de Cruce*, σ. 57, αριθμ. 48.

99. «*... Manifestum facimus nos Iohannes Franciscus et Marcus eius filius, eodem parte meo presente et michi conscenciente ...*», 15/3/1279, *Leonardo Marcello*, σ. 32, αριθμ. 76· «*Manifestum facio ego Nicolaus Vergici, filius papatis Petri Vergici de suo consensu ...*», 7/3/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 82, αριθμ. 167· «*Unam similem cartam facit suprascriptus Christoforus Sancto de consensu patris sui suprascriptis Petro de la Chaliva ...*», 22/3/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 136, αριθμ. 284· «*Manifesto fa mo Giorgio Miçocostantin, fio de papà Andrea, con voler del dito so padre ...*», 4/7/1499, *Cattapan, Nuovi elenchi* κτλ., 212-213, αριθμ. 8· «*... Έδεχί ό Γεώργις Τζανόπουλος και Μαρκος Δρουλουκίς, υιός του κυρ Κοχόλι – πρεζέντε και αυτός και βάνι τό θελιμάν του –*, δί-

Η διασταύρωση εξάλλου στοιχείων από διαφορετικές πράξεις, στις οποίες παρουσιάζεται να δικαιопρακτεί το ίδιο πρόσωπο, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ακόμη και η απλή ένδειξη *filius* – υιός, υποκρύπτει κατά κανόνα σχέση υπεξουσιότητας. Ο διάκονος Michael Rodova για παράδειγμα, εμφανίζεται να δικαιопρακτεί στις 23 Νοεμβρίου 1338 με την πατρική συναίνεση¹⁰⁰, ενώ δύο εβδομάδες αργότερα σε μια άλλη πράξη του ίδιου μάλιστα συμβολαιογράφου, δηλώνει απλά *filius Bartholomei Rodova*¹⁰¹, γεγονός που σύμφωνα με όλα τα δεδομένα αρκούσε από μόνο του για να δηλώσει τη σχέση που τον συνέδεε με τον πατέρα του.

Κάποιες άλλες φορές ο υπεξούσιος εμφανίζεται να δικαιопρακτεί ελεύθερα και μόνο στο τέλος της πράξης ο πατέρας - εξουσιαστής προσθέτει τη συναίνεση του υπό τον τύπο *εγγυήσεως*¹⁰². Στην περιπτωσιολο-

δουν καὶ πουλ(ούν) τοῦ κυρ Νικολ(ό) Βαρούχα Παχί κρασι μούστο δέ φέρμον μίστατα δέκα ...», 24/3/1604, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 229-230, αριθμ. 229.

100. «Manifestum facimus nos Bartholomeus Rodova senex, Michael Rodova diaconus, eius filius de suo consensu ...», 23/11/1338, *Franciscus de Cruce*, σσ. 34-35, αριθμ. 14.

101. «Manifestum facio ego Michael Rodova, habitator in castro Themeni, filius Bartholomei Rodova ...», 7/12/1338, *Franciscus de Cruce*, σ. 44, αριθμ. 29. Παρόμοια υπόθεση έχουν και δύο άλλα έγγραφα κατά τι προγενέστερα, όπου μάλιστα η ένδειξη για τη δήλωση της υπεξουσιότητας διαφοροποιείται στην *contra cartula* που ακολουθεί την πράξη : 15/12/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 192, αριθμ. 1113 και 15/12/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 193, αριθμ. 1114.

102. «... Ἐγὼ ὁ Γεώργ(ης) Συληγάρδος υἱὸς τοῦ Βατζέτα ... φανερόν ὅτι καὶ ὁμολογῶ πῶς τὴν σήμερον ἦλθα με τα σέν, τὸν κυρ Μάρκ(ο) Φριῆλον υἱὸς τοῦ κυρ Νικολὸν οἰκούμενος εἰς τὸ Κάστρω τοῦ Χάνδακος, εἰς λογαριασμόν καλλόν καὶ καθαρὸν εἰς ἥτοι ἔλαβα ὑπο σοῦ εἰς πολὲς φορές, ἥτοις καὶ εἰς πολὲς φορές ὅπου ἐγὼ σου ἔδωκα τιρὶ καὶ τὴν σήμερον ἴδαμεν καὶ ρεστάρω σου ὑπέρπυρα ἑκατόν οἴκοσι ... Ἀκομὶ καὶ γὼ ὁ Μιχάλ(ης), ὁ κύρις τοῦ εἰρημένου Γεώργη, ἀπομένω ἐγγιητῆς καὶ πληρωτῆς εἰς τ' ἄνωθεν ...», 4/10/1547, Κ. Ηλιάκης – Δάφνη Χρονάκη (εκδ.), *Πέτρος Πατσιδιώτης, Νοτάριος Καινούργιου χωριού των Καρών, Κατάστιχο (1546-1554)*, Νεάπολη 2002 (στο εξῆς *Πέτρος Πατσιδιώτης*), σ. 64, αριθμ. 33· 4/8/1552, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, σσ. 118-119, αριθμ. 100· «Μὲ δίναμιν τοῦ παρόντος φανεροῦ ἡνστρουμέντου ο μισέρ Μανέας Μαγγανάρης, ἡνταγιαδόρος, ιὸς τοῦ μισέρ Πιέρο, σινηβάζεται με τὸν πανοσιώτατον κηρ Νικυφόρο Σκλάβο ... να κάμη τὰ διάστιλα ὅλα ... Πρεζέντες εἰς τούτο καὶ ὁ ἄνωθεν μισέρ Πιέρος Μαγγανάρης, κύρις τοῦ ἄνωθεν μισέρ Μανέα καὶ κοντέντας, βάνυ το θελυμὰν τοῦ καὶ παρακάλιον τοῦ εἰς τὸ παρὸν ἡνστρουμέντο ...», 31/3/1642, Μαρία Καζανάκη, «Ἐκκλησιαστικὴ ξυλογλυπτικὴ στον Χάνδακα το 17ο αἰώνα. Νοταριακά ἐγγράφα (1606-1642)», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), 280-281, αριθμ. Η'· «ὁμολογῶ ἐγὼ ἀνδρέας κλόντζας υἱὸς τοῦ ἱερομονάχου καὶ πνευματικοῦ κὺρ γεδεών ... ὅτι δίδω καὶ πακτώνω ἐσένα τοῦ εὐλαβοῦς παπακυρνικόλα μαλαξοῦ, πρεζέντι καὶ κοντέντο καὶ παραλαμπάνεις τὴν ἐκκλησίαν μου τοῦ ἁγίου μάρκου τῶν ρωμαίων ... καὶ εἰς τοῦτο καὶ ἐγὼ ὁ ρηθεὶς γεδεών ἱερομόναχος καὶ πνευματικὸς καὶ πατέρας τοῦ ἄνωθι κὺρ ἀνδρέου κλόντζα, εἶμαι κοτέντος καὶ λαουντάρω καὶ κομφερμάρω τὸ ἄνωθι ἰνστρουμέντο τῆς πακτωσᾶς τῆς ἄνωθι ἐκκλησίας εἰς ε μόνδο καὶ φόρμαν ὡς ἄνωθε εἴρηται, ἀκόμη κάμνω καὶ τὴν

γία των νοταριακών εγγράφων παρουσιάζονται και κάποια οξύμωρα σχήματα. Σε ορισμένες πράξεις ο υπεξούσιος γιος εμφανίζεται ως εγγυητής του πατέρα του, χωρίς να παραλείπεται βέβαια και πάλι η αναφορά ότι όλα αυτά γίνονται με την πατρική συναίνεση¹⁰³.

Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι παρόμοιες φράσεις χρησιμοποιούνται και για άλλες κατηγορίες εξαρτημένων υποκειμένων του δικαίου, όπως δούλοι, βιλλάνοι ή ακόμη και έγγαμες γυναίκες, οι οποίοι εμφανίζονται να δικαιопπρακτούν με τη συναίνεση του κυρίου τους¹⁰⁴, του οικείου φεουδάρχη¹⁰⁵ ή του συζύγου¹⁰⁶ αντίστοιχα.

Με την έγκριση του αυτή –όποια μορφή και αν έχει– ο πατέρας νομιμοποιεί τις ενέργειες του υπεξουσίου του, οι οποίες υπό διαφορετικές συνθήκες θα έπασχαν νομικά, ενώ ταυτόχρονα αναλαμβάνει την υποχρέωση ικανοποίησης του αντισυμβαλλομένου σε περίπτωση μη προσήκουσας εκτέλεσης της σύμβασης, ευθυνόμενος γι' αυτό με την οικογενειακή περιουσία. Τα σχετικά παραδείγματα από τα νοταριακά αρχεία είναι πολλά και εντοπίζονται σε όλες τις παραλλαγές. Η χρήση του ενός ή του άλλου προτύπου ανήκει σύμφωνα με όλα τα δεδομένα, στην ελεύθερη επιλογή του νοταρίου, ενώ δεν φαίνεται να υπακούει σε κανόνες και ούτε να επηρεάζεται από άλλους παράγοντες, όπως το είδος της πράξης, το

ἔγγυσιν σοῦ τοῦ λέγου παπακυρνικόλα μαλαξοῦ εἰς ὅλον καὶ μέρος, ἀμάδι καὶ εἰς μοναχὸν διὰ ὅλα τὰ ἄνωθι ...», 10/6/1551, Μέρτζιος, Σταχυολογήματα κτλ., 264-265, αριθμ. XII.

103. «Manifestum facimus nos Michael Amurgino, principalis, et Pifani, eius filius et plecius II de suo consensu II, ambo habitatores in casali Marathiti, cum nostris heredibus tibi Andree Gisi ...», 11/4/1339, *Franciscus de Cruce*, σσ. 136-137, αριθμ. 169· 31/10/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 235, αριθμ. 328· 13/12/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 311, αριθμ. 450.

104. «Nicola Messariti habitator in casali Pendamondo de voluntate et confessione Marci Vidi domini sui dare tenetur ...», 12/5/1271, *Pietro Scardon*, σ. 57, αριθμ. 149· «Manifestum facio ego Michael Russo, dictus Sfendilarea, sclavus Angeli Vardava, de suo consensu ...», 8/12/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 307, αριθμ. 444.

105. «Manifestum facio ego Nicolaus Cavarro habitator casalis Chieroniso villanus Danielis Greco de suo consensu ...», 21/8/1321, *Donatto Fontanella*, σ. 242, αριθμ. 55· «Manifestum facio ego, Antonius Condocalo, vilanus canonicatus Ecclesie Kyronensis, quem obtinet presbyter Bartholomeus de Zabiis, canonicus Kyronensis de suo velle habitator burgi Candide, cum meis heredibus ...», 17/11/1365, Μ. Μανούσας – Α. Van Gemert, «Ανέκδοτα έγγραφα (1324-1435) για τον Κρητικό ποιητή Λεονάρδο Ντελλαπόρτα και την οικογένειά του», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 127, αριθμ. 26.

106. «Manifestum facimus nos Catelanus de Noara et Herini eius uxor de suo consensu, habitatores Candide ...», 4/3/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 73, αριθμ. 145· «Manifesto fa dona Anjesa relicta de ser Nicolo Griti da Rodo al presente muggier de maistro Andrea Riço pentor de voler del ditto so marido ...», 22/2/1492, Cattapan, I pittori Andrea e Nicola Rizzo κτλ., 264-265, αριθμ. 25.

οικονομικό της αντικείμενο κτλ. Το δημοσιευμένο κατάστιχο του Μιχαήλ Μαρά αποτελεί εν προκειμένω ένα πολύ καλό παράδειγμα. Ο Μαράς είναι ένας από τους πλέον δραστήριους νοταρίους του Χάνδακα, με μεγάλο όγκο δικαιοπραξιών, που καλύπτουν όλο σχεδόν το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα. Παρόλα αυτά μια συστηματική αποδελτίωση των πράξεων του απέδειξε ότι ενώ υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις δικαιοπρακτούντων, οι οποίοι δηλώνουν «υιοί», παράπλευρες πληροφορίες για το προσωπικό τους καθεστώς και κυρίως η μνεία της απαραίτητης πατρικής συναίνεσης δεν εντοπίστηκαν. Με αυτά τα δεδομένα εύκολα θα μπορούσε να υποστηριχθεί η ατόνηση του θεσμού της πατρικής εξουσίας τη συγκεκριμένη εποχή, εάν δεν υπήρχε η μαρτυρία των συγχρόνων, αλλά και των μεταγενέστερων με τον Μαρά νοταρίων, οι οποίοι δίνουν μια εντελώς διαφορετική εικόνα, αφού στα πρωτόκολλα τους και σχέσεις υπεξουσιότητας διαφαίνονται και πράξεις χειραφεσιών υπάρχουν. Ακριβώς λοιπόν η παρέμβαση του νοταρίου φαίνεται να έχει εξαλείψει τις περιττές αναφορές. Το φαινόμενο γίνεται ακόμη πιο κατανοητό αν θεωρηθεί στο πλαίσιο μιας ευρύτερης απλούστευσης, η οποία και διακρίνει τις πράξεις του συγκεκριμένου νοταρίου.

Γ. Filius divisus

Με την ίδια ακριβώς λογική η φράση *filius divisus*, δηλώνει τον αυτεξούσιο, αυτόν που ο πατέρας του βρίσκεται ακόμη εν ζωή, είναι όμως ανεξάρτητος, αφού έχει απελευθερωθεί με πράξη χειραφεσίας. Η συγκεκριμένη δήλωση εμφανίζεται αρκετά συχνά στα νοταριακά έγγραφα, ακόμη και σε διαθήκες, σε περιπτώσεις προφανώς που η ηλικία του διαθέτη τον καθιστούσε ύποπτο ότι μπορεί να τελούσε ακόμη κάτω από τα πατρικά δεσμά¹⁰⁷.

Με την ένδειξη αυτή ενημερώνεται ο αντισυμβαλλόμενος, ότι δεν μπορεί να στραφεί στον πατέρα του δικαιοπρακτούντος για ικανοποίηση, αφού μοναδικός υπεύθυνος είναι πλέον ο αυτεξούσιος με την προσωπική του περιουσία. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο ο Iohannes Rosello, αμέσως μετά την χειραφέτηση του γιου του Thoma¹⁰⁸, δηλώνει με άλλη πρά-

107. «... Idcirco ego Iacobus Paulo, filius Marci Paulo, ab eo divisus ...», 1/2/1347 (48), *not. Marco da Piacenza*, McKee, Wills κτλ., σσ. 434-435, αριθμ. 328· «... Idcirco ego Theodorus Cavardalino, filius, ut dico, divisus Nicolai Cavardalino, per cartam securitatis factam manu Leonardi de Vegla, notarii quodam, habitator Candide, dubitans ne inordinatus decederem ...», 31/12/1351, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills κτλ., σ. 245, αριθμ. 190· «... Io Zanachi Corner, fijo diviso de ser Marco Corner, san dela mente et delo corpo, scrivo questo mio testamento ...», 24/8/1358, *not. Giorgio de Milano*, McKee, Wills κτλ., σσ. 339-341, αριθμ. 261.

108. 1/10/1305, *Angelo de Cartura*, σσ. 87-87, αριθμ. 222.

ξη του ότι αναλαμβάνει την ευθύνη για την κάλυψη των μελλοντικών υποχρεώσεων του χειραφετούμενου¹⁰⁹. Αξίζει ίσως να αναφερθεί ότι, μερικές μέρες αργότερα, ο Thomas, συνάπτει σύμβαση δανείου, δηλώνοντας, όχι χωρίς περηφάνια, *filius divisus Iohannis Rossello*¹¹⁰.

Δ. *Filius quondam*

Οι παραπάνω παρατηρήσεις οδηγούν αναγκαστικά και σε ένα άλλο συμπέρασμα. Τη σημειολογική διάσταση της φράσεως *filius quondam*, η οποία συνιστά μεν έναν από τους βασικούς προσδιορισμούς της ταυτότητας του ατόμου, ταυτόχρονα όμως έμμεσα ενημερώνει για την προσωπική του κατάσταση, αφού ο θάνατος του εξουσιαστή αποτελούσε έναν από τους βασικούς λόγους λύσεως της πατρικής εξουσίας. Η θεωρία αυτή μπορεί να είναι παρακινδυνευμένη, όμως από την έρευνα στις νοταριακές πράξεις διαπιστώθηκε ότι το πατρώνυμο του πεθαμένου πατέρα χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο από άτομα, τα οποία σύμφωνα με εσωτερικές ενδείξεις είναι νεαρής ηλικίας και ως εκ τούτου αρκετά ύποπτα για να εξακολουθούν να είναι υπεξούσια. Αντιθέτως παρατηρήθηκε περιορισμένη χρήση του πατρωνύμου σε δικαιοπρακτούντες, για τους οποίους τα υπόλοιπα στοιχεία συνάδουν ότι είναι μεγαλύτερης ηλικίας. Ο παραπάνω κανόνας δεν τηρείται απαρέγκλιτα. Για παράδειγμα στις διαθήκες, οι διαθέτες χρησιμοποιούν κατά κόρον το πατρώνυμο τους, χωρίς τις περισσότερες φορές να τίθεται θέμα προσωπικής τους εξάρτησης, αφού στην πλειοψηφία τους πρέπει να βρίσκονται σε προχωρημένη ηλικία. Όμως εξ ορισμού οι διαθήκες αποτελούν μια ιδιαίτερη κατηγορία εγγράφων, όπου ο πλήρης προσδιορισμός της ταυτότητας του διαθέτη, όχι μόνο συνιστά ένα από τα βασικά στοιχεία εγκυρότητας της πράξης, αλλά μοιάζει να εξυπηρετεί περίπου ιδεολογικούς στόχους, λειτουργώντας ως αναγνωριστικό στοιχείο της οικογενειακής ταυτότητας και του κοινωνικού καθεστώτος του διαθέτη¹¹¹.

109. «Die eodem. Promictens promicto ego Iohannes Rosello predictus ... tibi Thome Rosello dilecto filio meo et tuis heredibus quod si aliquo tempore apparuerit aliquod debitum tam per cartulis tam sine cartulis seu quocumque modo vel ingenio quod fecisse hinc retro seu elapsis temporibus usque ad hodiernam diem, quod tenear te ab ipso seu ipsis debitis cum ceteris meis heredibus conservare in deprecionem infra .XV. dies postquam aliquod dampnum occasione suprascriptorum debitorum recepisses seu accederet tibi hic in Candida, sine omni occasione remota ...». 1/10/1305. *Angelo de Cartura*, σ. 87, αριθμ. 223.

110. 9/10/1305. *Angelo de Cartura*, σ. 95, αριθμ. 247.

111. Χαρακτηριστικό της σύνθετης αυτής λειτουργίας είναι ότι στην περίπτωση που ο διαθέτης είναι γυναίκα, επιστρατεύεται εκτός από το ονοματεπώνυμο του συζύγου και αυτό του πατέρα : «... Idcirco ego Herini, filia quondam Georgii Vestarchi,

Αντίστοιχες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν επίσης και για τα ονόματα των μαρτύρων των νοταριακών πράξεων. Στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων στοιχεία όπως το πατρώνυμο ή η προσωπική κατάσταση παραλείπονται, μια και το απαιτούμενο για την παρουσία κάποιου ως μάρτυρα είναι η συμπλήρωση της νόμιμης ηλικίας των 18 ετών¹¹². Περαιτέρω και πάλι τα παραπάνω εξαρτώνται κάθε φορά από ένα πλήθος εσωτερικών παράγοντες, όπως η διάθεση ακρίβειας του νοταρίου, ή και η χρονική απόσταση της πράξης από την χειραφεσία. Για παράδειγμα ο Iohannes Dragogna σε δάνειο που συνάπτει μαζί με τον πατέρα του τον Απρίλιο του 1300, στο νοτάριο Pietro Pizzolo, δηλώνεται ως *filius divisus*¹¹³, διευκρίνιση η οποία απουσιάζει λίγους μήνες αργότερα από μία εξοφλητική απόδειξη στο νοτάριο Benevenuto de Brixano¹¹⁴.

Όλες αυτές οι παρατηρήσεις δεν φαίνεται να ισχύουν για τις γυναίκες. Δεν εντοπίστηκε ούτε μία αναφορά κόρης, η οποία να χαρακτηρίζεται ως *divisa* ή *indivisa*, γεγονός που επιβεβαιώνει ακόμη περισσότερο την υπόθεση ότι οι κόρες κατά κανόνα, παρέμεναν υπεξούσιες μέχρι και το γάμο τους, απελευθερούμενες στην πραγματικότητα από τις διαδοχικές κηδεμονίες του πατέρα και του συζύγου, μόνο με την χηρεία τους. Αλλά ακόμη και η λειτουργία του όρου *quondam* δεν φαίνεται να έχει καμία περαιτέρω σημειολογική διάσταση για το προσωπικό τους καθεστώς. Εξάλλου η παρουσία ανύπαντρων γυναικών στις νοταριακές πράξεις είναι εξ ορισμού περιορισμένη αφού εμφανίζονται σε πολύ λίγες περιπτώσεις. Τα ίδια μπορεί να παρατηρήσει κανείς και για τις έγγαμες. Αυτές δικαιοπρακτούν μόνο σε έκτακτες περιστάσεις και μάλιστα συνήθως κάτω από την έγκριση του συζύγου τους. Χωρίς να υπάρχει κάποιος νομικός περιορισμός, φαίνεται ότι δεν αποτελούσε ενδεδειγμένη κοινωνική πρακτική –για τα ανώτερα τουλάχιστον στρώματα– η σύναψη από

relicta Nicolai Triandafilo ...», 29/12/1347, not. Giovanni Gerardo, McKee Wills κτλ., σσ. 253-254, αριθμ. 196· «Ἐστοντας καὶ ἐγὼ Ντιάνα Κορναροπούλα, θιγατέρα του ποταὶ εκκλαμπροτατου αφέντη Ντζουὰν Φραντζεσκο Κορνάρου καβαλιέρο καὶ αρχόντισα χήρα του ποτὲ αφέντη Νικολὸ Μουδατζο ...», 1/4/1633, Γ. Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα για τους Κορνάρους της Σητείας και του Χάνδακα (Διαθήκες των μελών του Ιακώβου Κορνάρου)*, Αθήνα 1986, σσ. 93-95, αριθμ. 8.

112. Συγκεκριμένοι μόνο νοτάριοι συνηθίζουν να παραθέτουν επιπλέον στοιχεία για τους μάρτυρες τους, αλλά και πάλι αυτές οι ενδείξεις αναφέρονται περισσότερο στην επαγγελματική τους ιδιότητα και λιγότερο στο προσωπικό τους καθεστώς.

113. «Manifestum facimus nos Iohannes Dragogna, filius divisus a Petro Dragogna et suprascriptus Petrus Dragogna eius pater, ambo habitatores in casali Macrendigho, quia recepimus ...», 5/4/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 167, αριθμ. 359.

114. «Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego Iohannes Dragogna habitator in casali Macredichi de illis perperis ...», 5/8/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 100, αριθμ. 273.

μέρους τους συμβολαίων¹¹⁵. Στην πραγματικότητα μόνο ως χήρες οι γυναίκες αναλαμβάνουν πλήρως τη διαχείριση της προίκας τους και της όποιας οικογενειακής περιουσίας¹¹⁶. Αυτό τουλάχιστον αποδεικνύουν δειγματοληπτικές μετρήσεις από τα πρωτόκολλα διαφόρων νοταρίων, στα οποία η συντριπτική πλειοψηφία των δικαιοπρακτούντων γυναικών, είναι χήρες¹¹⁷. Μόνο ενώπιον του θανάτου επικρατεί ισότητα. Ευγενείς ή αστές, πλούσιες ή φτωχές «timens ne ab intestatum decederem», δεν διατάζουν να συντάξουν τη διαθήκη τους και να καθορίσουν την τύχη των λίγων ή πολλών υπαρχόντων τους, ικανοποιώντας παράλληλα με κληροδοσίες και δωρεές τις μεταφυσικές τους ανάγκες¹¹⁸.

5. ΥΠΕΞΟΥΣΙΟΙ: ΔΙΚΑΙΟΠΡΑΚΤΙΚΗ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΗ ΑΥΤΟΤΕΛΕΙΑ

Το 18^ο έτος της ηλικίας αποτελούσε σύμφωνα με το βενετικό δίκαιο το σημείο ενηλικίωσης και κτήσεως πλήρους δικαιοπρακτικής ικανότητας¹¹⁹. Οι υπεξούσιοι βέβαια από την πλευρά τους είχαν ένα πολύ σοβαρό εμπόδιο για την ολοκλήρωση της νομικής τους προσωπικότητας. Συνιστούσαν δηλαδή με άλλα λόγια, διττά υποκείμενα δικαίου, στα οποία οι γενικοί μεν κανόνες αναγνώριζαν ολοκληρωμένη νομική υπόσταση, η σχέση όμως με τον εξουσιαστή έθετε κωλύματα στην κύρια έκφραση αυτής της ωριμότητας, την ικανότητα δηλαδή να συνάπτουν δικαιοπραξίες. Για κάτι τέτοιο ήταν απαραίτητη κάθε φορά η συναίνεση του πατέρα, η οποία σημειωνόταν στις πράξεις και εξασφάλιζε τον αντισυμβαλλόμενο¹²⁰. Με την προϋπόθεση αυτή, οι ενήλικοι υπεξούσιοι παρουσιάζονται μέσα από τα νοταριακά έγγραφα ως ισότιμα και δραστήρια μέλη της κοινω-

115. Για τις γυναίκες στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης βλ. σχετ. Μαλτέζου, Η παρουσία κτλ., 62-79· της ίδιας, «Η γυναίκα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη με βάση τις νοταριακές πηγές», *Αρχαιολογία* 21(1986), 37-40· Sally McKee, «Greek Women in Latin Households of XIVth century Venetian Crete», *Journal of Medieval History* 19 (1993), 229-249· Λαμπρινός, ό.π., 83-142.

116. βλ. σχετ. Μαλτέζου, Η παρουσία της γυναίκας κτλ., 77-78.

117. Στο κατάστιχο για παράδειγμα του νοταρίου Χάνδακα Zaccaria de Fredo (1352-1357) από ένα σύνολο 315 δικαιοπρακτούντων μόλις οι 42 είναι γυναίκες. Από αυτές οι μισές (20) δηλώνουν χήρες, 7 είναι παντρεμένες, 6 δηλώνουν ανύπαντρες ενώ για 9 δεν παρέχονται άλλα στοιχεία.

118. βλ. σχετ. Μαλτέζου, Η παρουσία της γυναίκας κτλ., σ. 70.

119. βλ. σχετ. Μαλτέζου, Το παιδί κτλ., σσ. 215-216.

120. βλ. σχετ. παραπάνω στην ενότητα “filius indivisus”. Παρόμοια υπόμνηση απαντά ακόμη και σε διαθήκες υπεξουσίων : «... Idcirco ego Antonius Chandachyti, filius indivisus Michaelis Chandachyti, arcerii, habitatoris Candide, presentis ad hec et michi per omnia conscientis, infirmus corpore, mente autem sanus, timens ne intestatum decederem ...», 16/7/1361, not. Giovanni Gerardo, McKee, Wills κτλ., σσ. 305-307, αριθμ. 231.

νίας, στην οποία εντάσσονται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο μεγάλος αριθμός εμπορικών συμβάσεων, στις οποίες πρωταγωνιστούν υπεξούσιοι. Οι συμβάσεις αυτές, που επικεντρώνονται κυρίως στον 14^ο αιώνα, συνάπτονται με τον τύπο της *collegantia*, η οποία και επέτρεπε την άσκηση εμπορίου με συμμετοχικά κεφάλαια¹²¹, γεγονός ίσως σημαντικό για τους εξ ορισμού περιορισμένους πόρους των υπεξουσίων¹²².

Η συζήτηση για τη δικαιοπρακτική ικανότητα των υπεξουσίων, οδηγεί εκ των πραγμάτων και στο ευρύτερο θέμα της περιουσιακής τους κατάστασης. Ο Μανίν στο εγχειρίδιο του για το βενετικό δίκαιο, αναγνωρίζει την ύπαρξη πεκουλίων, μεταφέροντας τις σχετικές υποδιαίρεσεις του ρωμαϊκού δικαίου¹²³. Η ανίχνευση όμως των διαφόρων μορφών χρηματίων στα κρητικά νοταριακά κατάστιχα, δεν έδωσε ιδιαίτερα αποτελέσματα. Μόνο έμμεσα μπορούν να εξαχθούν κάποιες πληροφορίες, αλλά και πάλι τα συμπεράσματα είναι αρκετά επισφαλή και αμφισβητήσιμα. Εξάλλου η διαδεδομένη συνήθεια εξουσιαστής και εξουσιαζόμενος να δουλεύουν μαζί και να δικαιοπρακτούν από κοινού, όποτε το επέβαλλαν οι περιστάσεις¹²⁴, περιπλέκει ακόμη περισσότερο τα πράγματα. Βέβαια

121. Δ. Γκόφας, «Εμπορικές επιχειρήσεις ελλήνων της Κρήτης γύρω στο 1300», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, σσ. 123-124.

122. «Manifestum facio ego Matheus Aymo ... quia recepi ... a te Victore Vaxalo ... et tuis heredibus yperpera in Creta currentia .C. cum quibus negociari debet Gabriel Gabriel filius meus per terram et per aquam ...», 27/2/1281, *Leonardo Marcello*, σσ. 175-176, αριθμ. 522· «... Manifestum facio ego Angelus Venetandus filius indivisus Nicolai Venetandi de eius consensu et Iohaninus de Sancto Iohanne habitatores Candide quia recepimus cum nostris heredibus a te Antonio Iallina habitatore in eadem Candida et tuis heredibus yperpera .XL. cum quibus et ipsorum prode negociare debemus per terram et per aquam ...», 3/10/1305, *Angelus de Cartura*, σ. 90, αριθμ. 232· «Manifestum facio ego Nicolaus Venetandus habitator Candide quia recepi cum meis heredibus a te Petro Maçamurdi habitatore in eadem Candida et tuis heredibus yperpera in Creta currentia .XX. cum quibus et ipsorum prode negociare debet Iohaninus filius meus per terram et per aquam ...», 3/10/1305, *Angelo de Cartura*, σ. 93, αριθμ. 241· 10/10/1305, *Angelo de Cartura*, σ. 97, αριθμ. 252.

123. Βλ. σχετ. Μανίν ό.π., σσ. 34-35· G. Zordan, «I vari aspetti della comunione familiare di beni nella Venezia dei secoli XI-XII», *Studi Veneziani* 8 (1966), 160-161.

124. «Manifestum facimus nos Iohannes Franciscus et Marcus et Marinus eius filii, eodem parte suo conscencie, quia cum nostris heredibus tibi Iohanni Cornario ... debemus per nos vel per nostrum missum dare et deliberare tibi ... mistatos boni vini puri cretensis quatuorcentum ... de vineis suprascripti casalis quas laboro ...», 15/3/1279, *Leonardo Marcello*, σ. 32, αριθμ. 76· 15/3/1279, *Leonardo Marcello*, σ. 32, αριθμ. 77· 20/3/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 125, αριθμ. 256· «Manifestum facimus nos Henauei Condoçorçi habitator in casali episcopatus Chyronensis et Leon eius filius indivisus, ipso presenti et sibi conscencie cum nostris heredibus tibi Gabrieli Gradonico naturali et tuis heredibus quia pro .I. bove quod michi prestitisti ...», 12/11/1301, *Benvenuto de Brixano*, σσ. 163-164, αριθμ. 454· 24/1/1305, *Pietro Pizolo II*, σ. 221, αριθμ. 1187· 7/12/1338,

βασικό κανόνα συνιστά το γεγονός ότι ο πατέρας ήταν ο διαχειριστής της περιουσίας των υπεξουσίων του. Αυτός αποτελούσε τον πρώτο αποδέκτη των κληρονομιών και των κληροδοσιών, των υπεξουσίων παιδιών του. Τα περιουσιακά αυτά στοιχεία όφειλε να διαφυλάξει και να τους τα αποδώσει κατά την χειραφεσία τους. Το δικαστήριο για παράδειγμα ανάγκασε τον Franciscus Dandulo να καταβάλει εξαμηνιαίο επίδομα στο γιο του Marcus, έναντι της περιουσίας, που παρακρατούσε ως εξουσιαστής του παιδιού του και η οποία προέρχονταν από την κληρονομιά ενός συγγενή και την προίκα της μητέρας του¹²⁵. Με την ίδια λογική όταν ο Κάρλο Βαρούχα πωλεί ένα αμπέλι, που έχει περιέλθει στον υπεξούσιο γιο του από κληρονομική αιτία, αναγκάζεται να το αντικαταστήσει με ακίνητο αντίστοιχης αξίας, το οποίο και ανήκε στην προσωπική του περιουσία¹²⁶. Ενδείξεις υπάρχουν επίσης και για την ύπαρξη κάποιας μορφής απροσπόριστου πεκουλίου, περιουσίας δηλαδή η οποία προέρχεται από κληρονομιά της μητέρας. Οι εξουσίες του πατέρα πάνω σε αυτά τα αγαθά δεν διευκρινίζονται πλήρως, είναι προφανές όμως ότι παρακρατούσε τουλάχιστον την επικαρπία τους μέχρι και το γάμο των υπεξουσίων. Αυτό τουλάχιστον στοιχειοθετεί η συχνή αναφορά στις γαμήλιες συμφωνίες ότι ένα μέρος της προίκας συγκροτείται από περιουσία μητρικής προέλευσης¹²⁷. Το 1604 ο Μανόλης Βαρούχας κάνει αυτεξούσιο το γιο του παραδίδοντας του ακίνητα, από την προίκα της μητέρας του, την επι-

Franciscus de Cruce, σσ. 44-45, αριθμ. 30. «Manifestum facimus nos Michael Amurgino, principalis, et Pifani eius filius et plecius || de suo consensu || ...», 11/4/1339, *Franciscus de Cruce*, σσ. 136-137, αριθμ. 169. «Andreas Pavia Pictor, principalis, et papas Petrus Pavia eius pater et plecius ...», 28/5/1471, M. Cattapan, «I pittori Pavia. Rizo, Zafuri da Candia e Papadopoulo dalla Canea», *Θησαυρίσματα* 14 (1977), 210, αριθμ. 2.

125. 10/11/1399, *Memoriali*, σ. 391, αριθμ. 1825 (σε περίληψη).

126. «... Έδεξι ό κυρ Κάρλος Βαρούχας τοῦ ποταί Γεωργιλά διίδι καί πουλί τοῦ κυρ Άντόνι Νεοτέρου, υἱός κατα φίσι τοῦ μισερ-Άλβίζε, τὸ ἀμπέλλι όπου ἔχει, κρασμένω στου Κοκόλι, ὕγου δίό ἐργατων, τὸ ὀπίων ἀμπέλλι λέγι πός ἡ ποταί του πενθερά ἡ κερα-Κατερούτζα τ' ἀφικεν περ τεσταμέντο τοῦ υἱοῦ του του Κωνσταντί· ὁ πῖος κυρ-Καρλος το πουλί τοῦ ἄνοθεν Άντόνι μετα τούτι τι κοντιτζιόν : ἄσενιάρι καί ὀμπλεγάρι, ὅς λεγι, τοῦ ἄνοθεν Κωνσταντί, τοῦ υἱοῦ του, δίων ἐργατων ἀμπέλλι ἀπο κήνων όπου ἔχει ἀπου τοῦ ποταί του κυρού, κρασμένω στο Καρλιανό, στο γκάπων του Μοναστιρακιου ...», 7/9/1605, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 313-314, αριθμ. 332. Πρβλ. επίσης και 14/4/1635, *Ανδρέας Καλλέργης*, σ. 18, αριθμ. 19 (σε περίληψη).

127. «... Et sciendum est quod fieri faciam suprascripto Yecude Iudeo filio meo carta segura de filiale subiectione emancipatione quando idem filius meus fieri faciet michi causa segura de repromissa matris sue quondam et desuper omnibus generalibus ...», 19/2/1359, McKee, *Households* κτλ., σ. 32 και σημ. 18. 5/4/1605, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 276-277, αριθμ. 289. «... Τῆς ὀπίας τάσι ὀδιὰ πριχίων υπερपुरα υν', ὕγου τετρακόσα πενίντα, τα ὀπία να ἦναι ὀδια το προυχίων τζι μάνα τζι ...», 20/8/1609, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 533-534, αριθμ. 608.

αρπία των οποίων παρακρατούσε μέχρι και την χειραφεσία¹²⁸. Στο ίδιο λήμμα κινείται και μια ομάδα τριών πράξεων από το κατάστιχο του ρεμνιώτη νοτάριου Ανδρέα Καλλέργη. Ο Πιέρος Γρηγορόπουλος, στα μέσα του 17ου αιώνα, χειραφετεί τα παιδιά του Νικολόζα και Γιώργη αποδίδοντάς τους τη μητρική τους κληρονομιά, την οποία απ' ό,τι φαίνεται παρακρατούσε μέχρι τότε, καθυστερώντας να τα ελευθερώσει, αν και είχαν φτάσει ήδη σε ηλικία 29 και 31 ετών αντίστοιχα¹²⁹.

ΤΡΟΠΟΙ ΛΥΣΕΩΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Α. ΧΕΙΡΑΦΕΣΙΑ

Οι χειραφεσίες των υπεξουσίων, σύμφωνα πάντοτε με το δίκαιο της Γαληνοτάτης, τελούνταν ενώπιον νοταρίου, ο οποίος και συνέτασσε σχετική πράξη. Για την καλύτερη μάλιστα κατοχύρωση των εκατέρωθεν δικαιωμάτων, επιβάλλονταν επιπροσθέτως η καταχώρηση των σχετικών συμβολαίων σε ειδικό βιβλίο, το οποίο και φυλασσόταν στην *Procuratia*¹³⁰. Ο θεσμός, όπως ήταν αναμενόμενο, μεταφέρθηκε και στην Κρήτη, όπου συναντήθηκε με παλαιότερες βυζαντινές πρακτικές και βρήκε πρόσφορο έδαφος για να αναπτυχθεί¹³¹. Επιβλήθηκε και πάλι η περιβολή της πράξης με νοταριακό τύπο, καθώς και η υποχρέωση αντιγραφής της σε ειδικό κατάστιχο της δουκικής καγκελλαρίας του Χάνδακα¹³². Η τυπολογία που ακολουθείται τόσο στη μητρόπολη όσο και στην αποικία παίρνει τη μορφή σύμβασης και παρουσιάζει έντονες ομοιότητες. Με τη νοταρια-

128. «... Έδεκί ό κυρ Μανολάς Βαρούχας Ζερβόπουλος ποταί Γιανούλι με δύναμιν έτουνοϋ τοϋ φανεροϋ ινστρουμέντου τζι μαντζιπατζιός, θέλοντας νά απομιράσι τόν υιόν του {τόν υιόν του} τόν κυρ-Νικολό, ό πίος ήναι πρεζέντε καί κοτέντος, τοϋ δίδι ά μπό κόντο όγιά το προυκίων τζι ποτέ του μάνας καί άποδά καί όμπρός τοϋ κονσενιάρι τα σπίτια όπου τήν σίμερον ό λεγόμενος κυρ Μανολάς κατικά ...». 5/4/1605. *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 276-277, αριθμ. 289.

129. 22/1/1640. *Ανδρέας Καλλέργης*, σ. 108, αριθμ. 154 (σε περίληψη)· 29/2/1640. *Ανδρέας Καλλέργης*, σ. 111, αριθμ. 159 (σε περίληψη)· 2/3/1640. *Ανδρέας Καλλέργης*, σ. 111, αριθμ. 160 (σε περίληψη).

130. Βλ. σχετ. Μ. Μανούσακας, «Ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1374-1446) από τα *Atti Antichi* του Αρχείου του Δούκα της Κρήτης», *Θησαυρίσματα* 3 (1964), 79-80, όπου και το σχετικό διάταγμα του 1278 από το *Capitulario* των νοταρίων της Βενετίας.

131. Πρώτος ο Μανούσακας τη δεκαετία του '60 επισήμανε την ύπαρξη παρόμοιων πράξεων, δημοσιεύοντας μάλιστα και κάποιες ελληνικές του 14ου αιώνα από το αρχείο του *Duca di Candia*. (Βλ. σχετ. Μανούσακας, *Atti Antichi* κτλ., 73-103). Βέβαια ο νομικός σχολιασμός των συγκεκριμένων πράξεων μεταφέρει τις θεωρίες των ιστορικών του δικαίου της εποχής, αρκετές από τις οποίες σήμερα έχουν ξεπεραστεί.

132. Ο Μανούσακας βασιζόμενος σε εσωτερικά στοιχεία απέδειξε ότι την εγγραφή αυτήν την έκανε ο ίδιος ο νοτάριος, που συνέτασε την πράξη και όχι κάποιος γραφέας της δουκικής γραμματείας. Βλ. σχετ. Μανούσακας, *Atti Antichi* κτλ., 75-77.

κή πράξη ο πατέρας «ομολογεί» στον υπεξούσιο¹³³ ότι τον απελευθερώνει από την υϊκή υποταγή, συγχωρώντας οποιαδήποτε παλαιότερη ζημία του είχε προκαλέσει και καθιστώντας αυτόν και τους κληρονόμους του στο εξής ελεύθερους και διαιρεμένους¹³⁴. Απαραίτητες προϋποθέσεις για την εγκυρότητα μιας τέτοιας πράξης είναι η γνησιότητα του παιδιού¹³⁵, η συμπλήρωση τουλάχιστον του 16^{ου} έτους της ηλικίας του¹³⁶, και η φυσική του παρουσία κατά την χειραφασία. Ακριβώς γι' αυτό το λόγο είτε στην ίδια την πράξη¹³⁷ είτε σε ξεχωριστή *controcarta*¹³⁸, ο χειραφετούμενος δηλώνει ικανοποιημένος και ευχαριστεί για την πατρική ευεργεσία, αποδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο την απαιτούμενη συναίνεση του.

Ο παραπάνω πυρήνας, ανάλογα με τις περιστάσεις και την χρονική

133. Ή στους υπεξουσίου τους, μια και υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις ομαδικών χειραφεσιών. Το 1414 ο Κωστής Γαβαλάς χειραφετεί ταυτόχρονα τους γιους του Μιχάλη, Βασίλειο και Μανόλη (βλ. σχετ. Μανούσακας, *Atti Antichi* κτλ., 96, αριθμ. ΙΓ'), το 1446 ο Ανδρέας Γονάλες τους γιους του Ιωάννη και Γεώργιο (βλ. σχετ. Μανούσακας, *Atti Antichi* κτλ., 98, αριθμ. ΙΣΤ'), την ίδια χρονιά ο Βασίλειος Αμπράμος τους γιους του Νικόλαο, Μανουήλ και Ιωάννη (βλ. σχετ. Μανούσακας, *Atti Antichi* κτλ., 98-99, αριθμ. ΙΖ'), ενώ τέλος το 1640 ο Πιέρος Γρηγορόπουλος χειραφετεί τα παιδιά του Νικολόζα και Γιώργη (Ανδρέας Καλλέργης, σ. 108, αριθμ. 154 (σε περίληψη)).

134. «Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego Gabriel de Moncelesse habitator Candide cum ceteris meis heredibus tibi Iohanni de Moncelesse dilecto filio meo habitatori Candide et tuis heredibus de tota filiali subiectione que michi subiacuisti et de quantocumque tibi ad dicendum vel inquirendum habui vel habeo tam per filialem subiectionem quam per debitum hereditatis et desuper omnibus ab inicio usque modo et in super a me meisque ceteris heredibus divisus et difinitus es ...», 19/11/1304, *Pietro Pizolo II*, σσ. 152-153, αριθμ. 1024.

135. «... Έγώ Νικόλα(ος) ό Κάλμπος ... καθ(ομο)λ(ογῶ) πρὸς σέ τὸν γνήσιόν μου υἱόν ...», 30/3/1382, Μανούσακας, *Atti Antichi* κτλ., 89-90, αριθμ. Γ'. «... Καθομολογῶ ἐγὼ Μανόλ(ης) Καρπάθιος κατ(οι)κ(ούμενος) μετὰ μέρη μου εἰς τὸν Ἄγ(ιον) Θωμ(ᾶν) σοὶ τὸν γνήσιόν μ(ου) υἱὸν ὀνόμ(α)τ(ι) Γεώργ(ιον) ...», 16/12/1445, Μανούσακας, *Atti Antichi* κτλ., 96-97, αριθμ. ΙΔ'.

136. Βλ. σχετ. Μανούσακας, *Atti Antichi* κτλ., 78-79.

137. «... Et e converso idem Thomas facit similem securitatem divisionis et desuper omnia predicto patri suo ita plene sicut fieri potuit ordine predicto et sicut continetur in ipsa sua securitatis et divisionis cartula ac desuper, quam ipse Thomas propriis suis manibus porrexit prefato patri suo. Testes ...», 11/2/1271, *Pietro Scardon*, σσ. 21-22, αριθμ. 52. 24/8/1482, Cattapan, I pittori Andrea e Nicola Rizo κτλ., 263, αριθμ. 22. «... Έδεκί ό κυρ Μανολάς Βαρούχας Ζερβόπουλος ποταί Γιανούλι με δύναμιν έτουνοῦ τοῦ φανεροῦ ινστρουμέντου τζι μαντζιπαντζιός, θέλοντας νά άπομιράσι τὸν υἱόν του τὸν κυρ-Νικολό, ό πίος ἦναι πρεζέντε καὶ κοτέντος ...», 5/4/1605, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 276-277, αριθμ. 289.

138. 7/11/1271, *Pietro Scardon*, σσ. 168-169, αριθμ. 455. «Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego suprascriptus Nicolaus cum meis heredibus tibi suprascripto Rolandino et tuis heredibus per conversum ...», 17/9/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 134, αριθμ. 370. 19/11/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 153, αριθμ. 1025.

περίοδο, εμπλουτίζεται και εξελίσσεται¹³⁹. Τα δύο ή τρία πρότυπα, που κυριαρχούν στα κατάστιχα της πρώιμης βενετοκρατίας, μεταφράζονται στα ελληνικά αρχικά και στα ιταλικά αργότερα, ενσωματώνοντας και άλλα δεδομένα, όπως συναισθηματικά φορτισμένες φράσεις¹⁴⁰ ή παραχώρηση περιουσιακών στοιχείων στον χειραφετούμενο¹⁴¹, παραχώρηση, η οποία μάλιστα κάποιες φορές συνδέεται με το θεωρητικά ουδέτερο όρο «benedictio paterna»¹⁴² ή «πατρική ευλογία»¹⁴³.

Η κρατούσα στα ίδια τα έγγραφα ορολογία χαρακτηρίζει αυτές τις πράξεις ως «emancipatio» ή «divisio» ή ακόμη και «carta securitatis de fili filii subjectione», όροι, οι οποίοι στα ελληνικά συμβόλαια θα μεταφραστούν ως «ε(λ)μανχιπατιόνα», «διαίρεση», ή και «αποχώρηση»¹⁴⁴. Βέβαια η χρήση των συγκεκριμένων όρων παρουσιάζει αρκετά κενά. Η λέξη emancipa-

139. Παρά τις έντονες ομοιότητες τους διαφορετικά πρότυπα εντοπίζει ο Μανούσακας ακόμα και ανάμεσα στις 17 πράξεις που δημοσιεύει. Βλ. σχετ. Μανούσακας, *Atti Antichi* κτλ., 83-85.

140. «Γεμάτην καὶ ἀπαραίτητον σεγουρτάδαν καὶ ἀφυέροσιν πιὼ ἐγὼ Κοστῆς ὁ Ἐντζος κατ(οικουμενος) στο χορήον το Καλ(ὸ) Χοράφη πρὸς ἐσὲ τὸν πανφήλτατο μου υἱὸν τὸν Νικόλ(αον) Ἐτζον ... διὰ πᾶσαν τιν [ἀπακο]ήν πεδικήν ἣν ηργασο καὶ ουδέποτε ἐντολή μου παρῆλθες ἀλ' ἕκαστον θέλημαν πεπλήροκας ...». 28/1/1399 (m.v. 1388), Μανούσακας, *Atti Antichi* κτλ., 92, αριθμ. Η'.

141. 5/10/1271, *Pietro Scardon*, σ. 42, αριθμ. 107· 20/5/1370, *Sentenze Civili*, σ. 46, αριθμ. 198· 26/2/1548, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, σσ. 70-71, αριθμ. 41· 26/7/1591, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος, σσ. 239-244, αριθμ. 75 (σε μετάφραση)· 7/3/1643, *Ανδρέας Καλλέργης*, σ. 209, αριθμ. 300 (σε περίληψη).

142. Τη σημασία της φράσης ως περιουσιακής μεταβίβασης σε διαφόρων μορφών δικαιοπραξίες (προικοσύμφωνα, διαθήκες αλλά και χειραφεσίες) έχει ήδη επισημάνει η Sally McKee. Βλ. σχετ. McKee, *Households* κτλ., σσ. 34-36 : «Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego Andreas Riço pictor habitator burgi Candide cum ceteris meis heredibus tibi Nicolao Riço filio meo dilecto habitatori dicti Burgi et tuis heredibus de tota filiali subjectione ... et pro mea benedictione do tibi et transacto in perpetuum tres meas domos de pede plano que sunt de ratione Tenedorum positas in dicto Burgo ... item do tibi alias domos de plano videlicet ...». 24/8/1482, Cattapan, *I pittori Andrea e Nicolo Rizzo* κτλ., σ. 263, αριθμ. 22· «... Ὑπο το ετερον μέρος ὁ ἄνοθεν κυρ-Μάρκος ὀπλεγάρεται να καμι τὸν ἄνοθεν του υἱὸν να θελήσι καὶ να λάβι τιν ἄνοθεν κερα-Ἐργυ-να ὁδιὰ γυναίκαν του εὐλογιτικὴν ... Τοῦ ὁπίου κυρ-Κωνσταντί, τοῦ υἱοῦ του, τάσι να του δόσι ὁδιὰ πατρικὴν εὐλογίαν καὶ ἀδελφομιρι ...». 29/4/1605, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 292-293, αριθμ. 308.

143. Αντίστοιχη έκφραση χρησιμοποιείται κατά την ύστερη κυρίως περίοδο και από τις μητέρες όταν κάνουν ανάλογες παροχές στα παιδιά τους. «... Πρεζέντε καὶ κοτέντα ἡ κερα-Μανολέσα, ἡ μάνα τοῦ ἄνοθεν μισερ-Γερόνιμου, τοῦ γαμπροῦ καὶ ογία μητρικὴν εὐλογίαν τάσι καὶ δίδι το προυκίον τζι του ἄνοθεν τζι υἱοῦ ...». 3/9/1597, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 23-24, αριθμ. 1.

144. Για τους όρους των ελληνικών εγγράφων βλ. σχετ. Μανούσακας, *Atti Antichi* κτλ., 78.

τιο για παράδειγμα απαντά αρκετά σπάνια στα κρητικά συμβόλαια¹⁴⁵, ενώ δεν λείπουν και οι περιπτώσεις, που φαίνεται να υποδηλώνει γενικά περιουσιακό διαχωρισμό, όχι κατ' ανάγκη ανάμεσα σε πατέρα και υπεξουσίου αλλά και μεταξύ αδελφών¹⁴⁶. Χαρακτηριστικό είναι ένα προικοσύμφωνο του 1359, στο οποίο ως όρος για τη σύναψη του γάμου τίθεται η χειραφασία του γαμπρού και ο χωρισμός του από τα αδέλφια του. Με δεδομένο ότι στο έγγραφο δεν γίνεται καμία μνεία για τον πατέρα του γαμπρού, θα πρέπει να θεωρηθεί πιθανότερο ότι ήταν πεθαμένος, και ότι η χρήση του όρου *emancipatio* γίνεται καταχρηστικά θέλοντας να υποδηλώσει αποκλειστικά και μόνο την περιουσιακή διανομή του μελλονύμφου με τα αδέλφια του¹⁴⁷.

Εύλογα επίσης ερωτήματα δημιουργεί ο περιορισμένος αριθμός των πράξεων χειραφασίας που εντοπίστηκαν. Στο πραγματικά μεγάλο δημοσιευμένο υλικό, που εξετάστηκε, υπάρχουν μόλις 37 παρόμοιες πράξεις, ενώ ολόκληρα νοταριακά πρωτόκολλα δεν περιλαμβάνουν ούτε ένα τέτοιο έγγραφο. Αντίθετα οι παράπλευρες μαρτυρίες τόσο για τις σχέσεις υπεξουσιότητας όσο και για τις ίδιες τις χειραφασίες, είναι αρκετές και δίνουν ένα ικανό στίγμα για τη λειτουργία του θεσμού σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο¹⁴⁸. Απόψεις ότι σε αντίστοιχες διαδικασίες μετείχε μόνο η ανώτερη κοινωνική ομάδα, ή οι Βενετοί άποικοι, διαψεύδονται από τα ίδια τα έγγραφα. Τα επίθετα, ο τόπος κατοικίας, και τα επαγγέλματα των δικαιοπρακτούντων¹⁴⁹ αποδεικνύουν με το καλύτερο τρόπο ότι στο

145. Βλ. σχετ. McKee, *Households* κτλ., σ. 31.

146. «... aliud instrumentum publicum in quo continebatur quod, postquam facta fuerit inter ipsum Marcum et fratrem suum divisio et emancipatio per cartam publicam de fraterna societate ...», 26/2/1382, A. Van Gemert, «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), 106-107, αριθμ. 8.1.

147. Βλ. σχετ. McKee, *Households* κτλ., σ. 31 και σημ. 17.

148. Έμμεσες μαρτυρίες για παράδειγμα χειραφασιών εντοπίζονται στις διαθήκες, στις οποίες αρκετά συχνά μνημονεύονται παρόμοιες *carte securitatis de filiali subiectione*. Βλ. ενδεικτ. 4/11/1361, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, *Wills* κτλ., σσ. 226-228, αριθμ. 177· 18/2/1343 (1342 m.v.), *not. Giovanni Gerardo*, McKee, *Wills* κτλ., σσ. 237-238, αριθμ. 185· 31/12/1351, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, *Wills* κτλ., σσ. 245-246, αριθμ. 190.

149. Οι προφανέστατα βενετικής καταγωγής Iohannes Paduano, Leone Mauro, Nicolaus Dandulo, Bartholomeus Venerio και πολλοί άλλοι, χειραφετούν τα παιδιά τους και δηλώνουν το ίδιο αυτεξούσιοι ή υπεξούσιοι, όπως και οι σύμφωνα με όλα τα δεδομένα κρητικοί Nicolaus Vergici, Hemanuel Condozorci, Thodorus Cafato, Leo Chinigopulo κτλ. Αντίστοιχες παρατηρήσεις ισχύουν και για τους μεταγενέστερους αιώνες όταν οι αφομιωμένοι Βενετοί του νησιού εξακολουθούν να οργανώνουν τις οικογένειες τους με τους ίδιους κανόνες. Διαφοροποιήσεις δεν υπάρχουν ούτε και ως προς την κοινωνική καταγωγή ή τον τόπο κατοικίας. Ευγενείς και αστοί, κάτοικοι των πόλεων ή των χωριών παρουσιάζονται να μετέχουν με την ίδια ένταση στο συγκεκριμένο θεσμό.

συγκεκριμένο θεσμό μετέχει όλο το εύρος της κοινωνίας ανεξαρτήτου καταγωγής, τάξης και θρησκειώματος. Καλύτερη εικόνα της συγκεκριμένης πραγματικότητας θα μπορούσε ίσως να δώσει μια πιο εμπεριστατωμένη μελέτη του Δουκικού Αρχείου και ειδικά των *Atti Antichi*, απ' όπου και έχουν δημοσιευτεί μόνο οι ελληνικές πράξεις χειραφεσίας¹⁵⁰.

Ανεξάρτητα πάντως από τους παραπάνω προβληματισμούς, τους τελευταίους τουλάχιστον αιώνες φαίνεται να επέρχονται μεταβολές και στην ίδια την τυπολογία των πράξεων. Σε αρκετές περιπτώσεις για παράδειγμα η χειραφεσία χάνει την αυτονομία της και ενσωματώνεται με λακωνικότερη διατύπωση στην προικώα συμφωνία του υπεξουσίου¹⁵¹. Όμως και στις περιπτώσεις εκείνες που παραμένει ανεξάρτητη, ο τύπος του εγγράφου αποψιλώνεται σταδιακά από όλες τις αναφερόμενες στη σχέση υπεξουσιότητας φράσεις, και περιορίζεται πλέον αποκλειστικά και μόνο στη μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων από μέρους του πατέρα, γεγονός το οποίο φαίνεται να έχει ταυτιστεί πλήρως με την παραχώρηση της ελευθερίας¹⁵². Την εποχή ακριβώς αυτή η «ματζιπατιόνα» παίρνει καθαρά τη μορφή της απομοιρασιάς, της διανομής δηλαδή της οικογενειακής περιουσίας καθώς επίσης και της απόδοσης των αγαθών εκείνων που παρακρατούσε ο πατέρας με την ιδιότητα του εξουσιαστή¹⁵³. Στα μέσα του 16^{ου} αιώνα, για παράδειγμα, ο μοναχός Μαλαχίας παραχωρεί στα

150. Βλ. σχετ. Μανούσακας, *Atti Antichi* κτλ., 74-75.

151. Ο Βιτζέντζος Κορνέρ με την ευκαιρία της σύναψης του προικοσυμφώνου του γιου του Μπενεντέτο, χειραφετεί τον γαμπρό και τον αδελφό του Ιωάννη παραχωρώντας τους μέρος από την περιουσία του : 26/7/1591. Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος, σσ. 239-244, αριθμ. 75 (σε μετάφραση): «Άκομη καὶ ἀπο το ἕτερον μέρος τοῦ αὐτοῦ συμπέθερος, ὁ κυρ Γεώργ(ης), τάσεται καὶ προμετέρι τοῦ ἀνωεῖρημένου τοῦ υἱοῦ, ἀπὸ τὴν σήμερον καὶ ἔνπροσθεν ὅλον του το ἀδελφομίριν, ἀπο ἔσω ἔως ἔξω, ἀπὸ το πρᾶγμα τῆς ποτὲ του μητρός τῆς κερα Μαργιέτας. Άκομη ὁ εἰρημένος στου κύρις τοῦ προμετέρη ἀπὸ τὴν σήμερον, ἀπὸ το δικόν του πρᾶγμα, να παρᾶλάβει το ἀδελφομίριν του εἰς ἧτοι τοῦ εὐρίσκεται ...», 15/11/1547. Πέτρος Πατσιδιώτης, σσ. 69-70, αριθμ. 40.

152. «... Ἐμόλογο ἐγὼ, ὁ Τζηανάκι Τάντολος, ἡδς του // ποτὲ // Φηλήπω, ὅτη ἀπὸ τὴν σίμερων καὶ ὁμπρὸς να ἦμε κρατιμενος να δίδω του ιου μου του Φηλήπον ὅπου τα γωνηκῶν ... καὶ ἦτη αλον ἦθελεν νευρησκεστε πραμα δικο μου, να ἔνε νηκοκιρης ὁ λεγόμενος Φιληπος ...», 14/7/1523, Ιωάννης Ολόκαλος, σ. 58, αριθμ. 15· 23/5/1554. Πέτρος Πατσιδιώτης, σ. 195, αριθμ. 221.

153. «Φαν(ερὸν) κάμνομεν ἡμεῖς Κατερήνα θυγάτηρ τοῦ πο(τέ) κῖρ Λέο Μούντιλα κατικοῦμενει ἰστο Ἐξέπορτω ἀπο το ἓνα μέρος· ἐκ το δὲ μέρος το ἕτερον ἐγὼ Κοντσαντὶ Καβουσανὸς του πο(τέ) Γεῶργει ... ὅτει τὴν σίμερον ἤλθαμε ὕσεσασμὸν σηνιβαστεικός, ὅπος νακάνομεν) το παρ(ον) σηνικαίσιον ... Ἀπο το ἄλο μέρος ἐγὼ ὀλεγόμ(ενος) Κονσταντὶ Καβουσανὸς ὕμε κοτέντος καὶ στέργο τα ἄνο(θεν) καὶ δια πατρικὴν εὐλογία προμετέρο του λεγομένου μου υἱοῦ. Τουδίδο ἀπὸ τὴν σίμερο νάχει τα κατο(θεν) πράματα ...», 29/7/1558, Βισβίζης, Τινά περί των προικῶν κτλ., 97-98, αριθμ. 14· «... Ἐδεκὶ ὁ κυρ Μανολὰς Βαρούχας Ζερβόπουλος ποταὶ Γιανούλι με δύναμιν ἐτουνοῦ τοῦ

παιδιά του τα περιουσιακά του στοιχεία, υπό τον όρο της συντήρησής του. Στο έγγραφο δεν γίνεται λόγος για χειραφεσία, όμως είναι κάτι παραπάνω από εμφανές ότι η απελευθέρωση των παιδιών από τα πατρικά δεσμά αποτελεί τον κύριο σκοπό της πράξης¹⁵⁴. Ο ιδιαίτερος αυτός χαρακτήρας που προσέλαβε η χειραφεσία, αποδεικνύεται και από τη δυνατότητα του πατέρα να την ανακαλέσει σε περίπτωση μη τήρησης των καθορισμένων όρων. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις αυτό το οποίο ανακαλείται ή απειλείται να ανακληθεί δεν είναι η αυτεξουσιότητα, αλλά οι προβλεπόμενες περιουσιακές παροχές. Με τη λογική αυτή και θέλοντας να ξεκαθαρίσει τελειωτικά τις περιουσιακές του εκκρεμότητες με το γιο του, τόσο για την πατρική περιουσία, όσο και για τη μητρική κληρονομιά, το 1610 ο Γαλιάτσος Βαρούχας ακυρώνει το έγγραφο χειραφεσίας που είχε κάνει στο γιο του, ανακαλώντας και τις σχετικές παροχές που το συνόδευαν, και ενσωματώνει στο προικοσύμφωνο πλέον του παιδιού του άλλες παροχές αποδίδοντας του με αυτόν τον τρόπο και το μερίδιο του από τη μητρική περιουσία¹⁵⁵.

Ασφαλές χρονικό σημείο για την παραχώρηση αυτεξουσιότητας δεν μπορεί να προσδιοριστεί. Το ηλικιακό όριο των δεκαέξι ετών, το οποίο έθετε ο νόμος¹⁵⁶, αποτελούσε ένα *terminus post quem*, δεν συνεπαγόταν όμως ούτε την αυτόματη λύση των πατρικών δεσμών, ούτε και τον εξαναγκασμό του πατέρα για χειραφεσία. Στα νοταριακά πρωτόκολλα είναι αρκετά συνηθισμένες περιπτώσεις όχι μόνο ενήλικων υπεξουσίων ενταγ-

φανεροῦ ἰνστρουμέντου τζι μαντζιπατζιός, θέλοντας νά ἀπομιράσι τὸν υἱόν του [τὸν υἱόν του] τὸν κυρ-Νικολό, ὁ πῖος ἦναι πρεζέντε καὶ κοτέντος, τοῦ δίδι ἅ μπό κόντο ὀγιά το προυκίων τζι ποτέ του μάνας καὶ ἀποδὰ καὶ ὀμπρός τοῦ κονσενιάρι τα σπίτια ὅπου τὴν σίμερον ὁ λεγόμενος κυρ-Μανολὰς κατικὰ ..», 5/4/1605. *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 276-277. αριθμ. 289.

154. «... Ἐγὼ ὁ Μαλαχίας ὁ Κονταρῆς ἀπὸ τὸ [[Και]] Καϊνούριω Χωρίω τῶν Καρῶν, οἰκούμενος εἰς τὸν Μέγαν Ἰωάννη τὸν Θεωλόγον εἰς τῇ Κο<υ>ρούνεσ, ὁμολογῶ τὴν σήμερον [γὼ] καὶ καλλῶς συμβηβαζομαι μετα σὰς, τα κατωεῖρημένα μου παιδιά, τὸν Γεώργη καὶ τὸν Νικόλα καὶ τὸν Μιχάλη πρεζέντε καὶ τὸν Πέτρο ἀψέντε καὶ δίδω καὶ μιραζο σας ἀπὸ τὴν σήμερον καὶ ἔνπροσθεν, τα χωράφια ἀπόχω χαρτομένα ἀπὸ τὸν μισερ Νικολὸν Τζέν, με τοὺς μόδους ἐκείνους ὅπου λέγει το γωνικοχάρτι μου. Καὶ θέλω να εἶναι εἰς τὴν εξουσίαν σας, διὸτις [εγ]ὼ εὐρίσκομαι τὴν σήμερον γέροντας ...». 26/2/1548. *Πέτρος Πατσιδιώτης*, σσ. 70-71. αριθμ. 41.

155. «... Ἐδεκί, ἔστοντας καὶ ὁ μισερ Γαλιάτζος Βαρούχας να εἶχεν μαλτζιπάδο σε κάπιο πράμα τὸν υἱόν του τὸν κυρ-Νικολό καὶ θέλοντας ἐδὰ να τονε παντρέψι καὶ να του κάμνι τάσιμο εἰς το προυκοχάρτι του, ὁ ἄνοθεν τοῦ υἱὸς ρεμοβέρεται ἀπο κίνι τι μαλτζιπατζιόν, να μι ξαζει, ὅσὰν ποταὶ να μιν ἦχεν γενὴ καὶ νὰ ἔχι καὶ ὀμπλεγκατζιόν, τοπραμα ὅπου τάσι τοῦ λεγομένου τοῦ υἱοῦ να χροστί το μισὸν προυκίων τζι μάνας του, ὄντε θέλι να το κάμι, καὶ τὼ ἄλο μισο να χροστί το πράμα τοῦ ἄνοθεν μισερ-Γαλιάτζο ...». 1/4/1610. *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 569-570. αριθμ. 653.

156. Βλ. σχετ. Μανίν, ὁ.π., σ. 36.

ένων επαγγελματικά στην κοινωνία¹⁵⁷, αλλά και εγγάμων, οι οποίοι και μετά το γάμο τους εξακολουθούν να παραμένουν υπεξούσιοι.

Οι λόγοι που μπορούσαν να οδηγήσουν τον πατέρα στην χειραφεσία των παιδιών του είναι ποικίλοι. Ο γάμος του υπεξουσίου ή η ανάπτυξη οικονομικής δραστηριότητας από μέρους του, συνιστούν κάποια από τα πιο συνηθισμένα κίνητρα για μια τέτοια πράξη. Επίσης δεν είναι απίθανο η μεταβίβαση περιουσίας, η οποία συνόδευε συνήθως τις χειραφεσίες, να αποτελούσε μια προσπάθεια καταδολίευσης των πατρικών δανειστών. Εξάλλου οι όροι που μπορεί να θέσει ο πατέρας για μια τέτοια απελευθέρωση ποικίλουν. Στη διαθήκη που συντάσσει το 1348 ο Iacobus Paulo filius divisus Marci Paulo δηλώνει ότι σύμφωνα με όρο που είχε θέσει ο πατέρας του κατά την χειραφεσία, μπορούσε να διαθέσει με τη διαθήκη του μόλις 300 υπέρπυρα.¹⁵⁸ Το 1446 επίσης ο Βασίλειος Αμπράμος χειραφετεί τους τρεις του γιους, δίνοντας τους περιουσία. Επειδή όμως οι δύο από αυτούς είναι ακόμη ανήλικοι, παραχωρεί την επικαρπία των μεριδίων τους στη μητέρα τους, ορίζοντας την μάλιστα και καταπιστευματικό κληρονόμο σε περίπτωση θανάτου τους¹⁵⁹. Με την ίδια λογική και τα κίνητρα του πατέρα για την παραχώρηση αυτεξουσιότητας μπορούσε να μην είναι εντελώς ανιδιοτελής. Η προσωπική ανεξαρτησία προσφέρεται πολλές φορές με ποικίλα οικονομικά ανταλλάγματα και οφέλη για τον εξουσιαστή. Το 1304 ο Gabriel de Moncelesse χειραφετεί το γιο του Iohannes¹⁶⁰. Στην *contra cartula* που υπογράφει την ίδια μέρα ο Iohannes, υπόσχεται να του δώσει μέσα στα επόμενα δύο χρόνια είκοσι υπέρπυρα ως αντάλ-

157. «Manifestum fatio ego Michael Tornichy, speçapetra, filius papatis Hemanuelis Androitii de suo velle ...», 17/12/1338, *Franciscus de Cruce*, σ. 57, αριθμ. 48· «Manifestum facio ego Marinus Gisi, aurifex, filius Nicolai Gisi, de suo consensu ...», 18/8/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 170, αριθμ. 223· 3/12/1339, *Franciscus de Cruce*, σσ. 297-298, αριθμ. 429.

158. «... Idcirco ego Iacobus Paulo, filius Marci Paulo, ab eo divisus ... Item de residuo yperperorum trecentorum de quibus possum me ordinare pro anima mea secundum cartam factam inter me et patrem meum volo quod ...», 1/2/1347 (48), *not. Marco da Piacenza*, McKee, Wills κτλ., σσ. 434-435, αριθμ. 328.

159. «... Σταιρεάν και βεβέαν συγουριτάδαν και χωρισίαν ποιὸ ἐγὼ Βάσίλ(ειος) Ἀμπράμος ... ἐσὰς τοὺςδε Νικόλαον, Μανοήλ και Ἰωάν(νην) Ἀμπράμον τοὺς γνησίους μου υἱοὺς και ἀγαπιμένους ... ὀδιατῇ ἐσεῖς ἰ ἀνογεγραμένοι Μανοήλ και Ἰω(ά)ν(νης) οὐδὲν ἤσθαι ὁμουλικί(αν) θέλ(ω) ὁ λογαριασμὸς τὸν πρωβάτον. και περιβολίων νὰ ἔχει ἐξουσίαν ἰ σύμβιός μου ὀνόματι Μαρία μ(ητέ)ρα ἐδικῇ σας, νὰ ἀπὸκρατῇ ὅλον τὸ μερτηκὸν τὸ ἐδικόν σας ... και ἂν ἐγγε ἀπὸ τὰ εἰριμένα πεδία ἤγουν ὁ Μανοήλ και Ἰω(άν)νης, τήνὰς ἐπέθανεν ἢ και τὰ δυὸ ἐπεθάναν χωρῆς ὁμουλικίαν, τότεις ἢ μίρα ἐκηνουὶ τοῦ ἀποθανόντος ἢ τῶν ἀπεθαμένων νὰ διαγέρνη ἢς την λεγομενην τον μ(ητέ)ρα ...», 2/6/1446, *Μανούσακας*, *Atti Antichi* κτλ., 98-99, αριθμ. ΙΖ'.

160. 19/11/1304, *Pietro Pizolo II*, σσ. 152-153, αριθμ. 1024.

λαγμα για την αυτεξουσιότητά του¹⁶¹. Η παραπάνω περίπτωση ίσως αποτελεί ένα ακραίο περιστατικό. Σε πιο ήπιους τόνους κινείται αντίθετα μερικούς αιώνες αργότερα (1583) ο ρεθύμνιος Νικολό Παυλάκης, ο οποίος χειραφετεί το μεγάλο του γιο Μαρίνο, αποδίδοντας του τη διαχείριση της μητρικής κληρονομιάς, αφού ο ίδιος, όπως αναφέρει, βρίσκεται σε μεγάλη φτώχεια και λόγω της ασθένειας του είναι ανίκανος να καλλιεργήσει τα κτήματα που την συγκροτούν. Ως όρο για την παραχώρηση της ελευθερίας του υπεξουσίου θέτει τη συντήρηση του για όλη του τη ζωή¹⁶². Λίγα χρόνια αργότερα και ο Τζανής Βαρούχας στην χειραφεσία του γιου του βάζει ένα παρόμοιο όρο γηροκομίας του ίδιου και της συζύγου του¹⁶³.

Συνέπειες όμως έχει η χειραφεσία και για τον ίδιο τον χειραφετούμενο τόσο σε προσωπικό επίπεδο, αφού απελευθερώνεται από την πατρική κηδεμονία, όσο φυσικά και σε οικονομικό, αφού καθίσταται ανεξάρτητος. Πρώτα απ' όλα λοιπόν με την απελευθέρωση του υπεξουσίου οι νομικοί δεσμοί που τον συνδέουν με τον πατέρα του παύουν να υφίστανται. Οι πράξεις του ενός δεν δεσμεύουν ούτε και υποχρεώνουν τον άλλο¹⁶⁴. Ακόμη και το δικαίωμα διατροφής και συντήρησής του ατονεί, έστω και αν κάτι τέτοιο είχε επιβληθεί με δικαστική απόφαση¹⁶⁵. Ο ίδιος ο αυτεξούσιος πλέον όφειλε να συντηρεί τον εαυτό του στηριζόμενος στα όποια περιουσιακά αγαθά του παραχωρήθηκαν από τον πατέρα με την πράξη της χειραφεσίας. Ανάλογα με τους όρους της πατρικής διαθή-

161. «Post filialem subiectionem manifestum facio ego suprascriptus Iohannes de Moncelese tibi suprascripto Gabriel patri meo quod a kallendis mensis octubris proxime venturi in ante usque ad annos .II. prius venturos debeo tibi dare yperpera .XX. silicet yperpera .X. omni anno de ipsis salva in terra. Que quidem yperpera .XX. tibi dare debeo pro eo quod me a te et ceteris meis aliis heredibus divisisti. Testes. Hec autem et cetera. Pena consueta et contractu firmo. Testes suprascripti. Complere et dare.», 19/11/1304. *Pietro Pizolo II*, σ. 153, αριθμ. 1025.

162. 2/10/1583. *Τζώρτζης Τρωΐλος*, σ. 100, αριθμ. 48 (σε περίληψη).

163. «... Έδεκί αφέντις ό Τζανής Βαρούχας Μακριμάλις θέλι καί ματζιπάρι αποδά καί όμπρός τόν μισερ-Φραντζέσκο, τόν υίόν του, καί δίδι καί τάσι του τα δύο του μερτικά τó πράμα όπου έχει στα χέριά του, λήμπερω, ήτζί στάμπιλλε όσαν καί μόμπιλλε, με-τα τούτι τι κοντιτζιόν να ήναι όμπλεγάδος ό άνοθεν μισερ-Φραντζέσκος να γοβερνάρι καλά τόν άνοθεν αφέντι Τζανή τόν κύριν του, καί την κερα-Νικολόζα, την μάνα του, έως όλην τος την ζωήν. Τό όπίων ίνστρουμέντο τζι μαλτζιπατζιός όπου ό άνοθεν αφέντις Τζανής κάμνι την σήμεραν θέλι να μι μπορά περγιουντικάρι κάθα του λογίς τεσταμέντο καί κοντιτζιόν όπου έχει καμομένα γι άν του φανή να κάμη, καί α δέν τζ' ίθελεν γοβερνάρι ό άνοθεν μισερ-Φραντζέσκος, καθός άνοθεν λέγι, να μί ξάζι το παρόν ...». 18/11/1606. *Μανόλης Βαρούχας*, σ. 381, αριθμ. 411.

164. Με αυτή τη λογική ο Johannes Ystrigo, το 1370 επικαλείται ενώπιον του δικαστηρίου την χειραφεσία του προκειμένου να μην υπεισέλθει στις υποχρεώσεις του αποβιώσαντος πατέρα του. 18/11/1370. *Sentenze Civili*, σ. 56, αριθμ. 238 (σε περίληψη).

165. 9/2/1641. *Ανδρέας Καλλέργης*, σ. 131, αριθμ. 188 (σε περίληψη).

της τα αγαθά αυτά μπορούσαν να αποτελέσουν είτε την κληρονομική μερίδα του χειράφετου, είτε μια προκαταβολή της, μέχρι την οριστική διανομή της οικογενειακής περιουσίας, οπότε και πάλι η πατρική βούληση μπορούσε να επιβάλλει τη συνεισφορά τους¹⁶⁶. Ενδιαφέρουσα εν προκειμένω είναι η υπόθεση που εμφανίζεται μέσα από τρεις πράξεις που βρίσκονται στο κατάστιχο του ρεθυμνιώτη νοταρίου Τζώρτζη Τρωΐλου. Ο Αντώνιος Σγουρός πέθανε στις αρχές του 1589 αφήνοντας τέσσερεις γιους. Οι τρεις από αυτούς είχαν χειραφετηθεί, ενώ ο τέταρτος είχε παραμείνει υπεξούσιος δουλεύοντας μαζί του στην οικογενειακή επιχείρηση. Μετά το θάνατο λοιπόν του πατέρα ο υπεξούσιος γιος ήγειρε αξιώσεις στην πατρική περιουσία διεκδικώντας ανάμεσα στα άλλα και μερίδιο από τα περιουσιακά στοιχεία, που είχαν δοθεί στα αδέρφια του κατά την χειραφεσία τους. Από την άλλη δε πλευρά τα χειράφετα παιδιά εμφανίστηκαν να διεκδικούν μερίδιο από την οικοσκευή του πατέρα τους και τα εργαλεία του μαγαζιού. Η όλη διαφορά κατέληξε σε αιρετοκρισία. Οι διαιτητές, αφού άκουσαν και τις δύο πλευρές, απεφάσισαν ότι ο υπεξούσιος, έπρεπε να κρατήσει την οικοσκευή και την επιχείρηση, ενώ τα χειραφετημένα αδέρφια του έπρεπε να συνεισφέρουν από 375 υπέρπυρα ο καθένας, ώστε με αυτόν τον τρόπο να ισορροπηθούν οι περιουσιακές παροχές, που είχαν λάβει κατά το γάμο και την χειραφεσία τους¹⁶⁷.

Η χειραφεσία όμως εκτός από περιουσιακές μεταβολές δεν σημαίνει απαραίτητα και διακοπή των προσωπικών και οικονομικών δεσμών του πατέρα με τα αυτεξούσια πλέον παιδιά του. Τα παραδείγματα συνεργασίας πατέρα και αυτεξουσίων είναι πολλά και δείχνουν ότι οι οικογένειες

166. «... Et volo (ego Jacobus Mudacio) quod Petrus et Franciscus Mudacio filii mei qui sunt a me divisi habeant et possideant illa mea bona immobilia que ipsis dedi concessi et transactavi pro mea paterna benedictione quando eo divisi a me, prout unusquique ipsorum tenet et possidet ad presens et tantum plus quod de mea possessione de civitate et de meis terris de foris debeant venire et equalem porcionem cum reliquibus filiis meis indivisis, videlicet cum Marco et cum Zanachio ... ». 1337, not A. Nigro, McKee, Households κτλ., σ. 30, σημ. 10· «... Indcirco ego Iohannes Yesse, olim habitator burgi Candide ... Residuum vero totum meorum bonorum stabilium de burgo Candida suprascripto et de castro Tegmali dimitto Gregorio Yesse et suprascripto Michaeli Yesse filiis meis equaliter. Verumtamen iamdictus Michael statim posto obitum meum intromittat suam partem, videlicet medietatem ipsorum et habeat eam secundum tenorem carte quam ei feci de filiali subiectione manu notarii infrascripti anno Domini millesimo trecentesimo sexagesimo, mense decembris, die vigesimo primo, inditione quartadecima, Candide ...», 4/11/1361, not. Giovanni Gerardo, McKee, Wills κτλ., σσ. 226-228, αριθμ. 177.

167. 29/11/1589, Τζώρτζης Τρωΐλος, σ. 54, αριθμ. 20 (σε περίληψη)· 16/12/1589, Τζώρτζης Τρωΐλος, σσ. 55-57, αριθμ. 21 (σε περίληψη)· 2/3/1589 (m.v.), Τζώρτζης Τρωΐλος, σ. 56, αριθμ. 22 (σε περίληψη).

και μετά τη λύση των πατρικών δεσμών εξακολουθούσαν τους παλαιότερους ρυθμούς τους¹⁶⁸.

Ανεξάρτητα πάντως από τη βαρύτητα και τις επιπτώσεις της, η χειραφέτηση ενός υπεξουσίου σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο έγκειται αποκλειστικά και μόνο στη βούληση του πατέρα. Πιέσεις για την απελευθέρωση των παιδιών μπορούσαν να ασκηθούν μόνο με έμμεσο τρόπο, με την εγκατάσταση τους δηλαδή ως κληρονόμων με αίρεση αυτεξουσιότητας (*condictio emancipationis*)¹⁶⁹. Βέβαια πρέπει να σημειωθεί ότι μηχανισμοί εξαναγκασμού του πατέρα σε μια τέτοια ενέργεια δεν υπήρχαν, αφού ήταν ελεύθερος στην απόφασή του, αναλαμβάνοντας ακόμη και τον κίνδυνο απώλειας της κληρονομιάς. Ίσως γι' αυτό ακριβώς το λόγο και η Anastassu, χήρα του Nicolai Caravello, στη διαθήκη της, καθορίζει ότι η κληρονομιά που αφήνει στον Iohannes Secreto πρέπει να μπει σε νόμιμο τόκο μέχρι την χειραφέτηση του και τη διανομή της περιουσίας με τα αδέρφια του, δίνοντας του εν τω μεταξύ περιορισμένες διαχειριστικές ελευθερίες, αλλά και δικαίωμα διάθεσης¹⁷⁰. Έμμεσες πιέσεις για την παραχώρηση αυτεξουσιότητας μπορούσαν να ασκηθούν και από τον ίδιο τον υπεξούσιο. Αυτό τουλάχιστον δηλώνει μια ύστερη νοταριακή πράξη. Σύμφωνα λοιπόν με τα δεδομένα του εγγράφου, ο Αντώνιος Τρουλινός

168. 20/8/1280, *Leonardo Marcello*, σσ. 67-68, αριθμ. 184· 5/4/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 167, αριθμ. 359· «Manifestum facimus nos Marcus Franciscus et Michael eius filius ab eo divisus quia recepimus cum nostris heredibus a te Otaviano Dono habitatori dicte Candide et tuis heredibus yperpera in Creta currentia. VII. pro quibus a modo per totum mensem iulii proximum tibi dare debemus mensuras ordeï .C. de bono et novo cretensi conductas ad domum tuam ...», 9/4/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 9, αριθμ. 13· 9/4/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 9, αριθμ. 13· «Manifestum facimus nos Nicolaus Sabadhi, principalis, et Iohannes Sabadhi, eius filius divisus et plecius ...», 18/10/1339, *Franciscus de Cruce*, σ. 198, αριθμ. 266.

169. «... Idcirco ego Iacobus Cordeferro, habitator Candide ... Residuum vero omnium bonorum meorum mobilium et immobilium dimitto Marino de Molino, nepoti mei, filio quondam Periere, filie mee, cum hac condicione, quod Franciscus de Molino, pater eius, et eius filii debeant facere sibi securum de filiali subiectione et fraterna societate et desuper omnia antequam ipse ...», 15/11/1330, *not. Andreas de Bello Amore, McKee, Wills* κτλ., σσ. 24-27, αριθμ. 20.

170. «... Idcirco ego Anastassu, relicta Nicolai Caravello quondam ... Residuum autem omnium bonorum meorum mobilium et immobilium quocumque modo michi pertinentium dimitto quod ponantur in stacione vel abili in lucro licito sicut voluerit suprascriptus Iohannes Secreto et de predicta fiat capitale singulis annis. Et quocumque suprascriptus Iohannes Secreto fuerit a parte et fratribus eius divisus, /tunc/ volo quod libere in eum capitale et prode debeantdevenire ut de ipsis faciat ad suum benepalcitum. Si vero ante dictam divisionem obierit, volo quod licitum sit sibi de ipsis sicut ipsi placuerit ordinare et sicut ordinaverit ita dentur ...», 30/7/1328, *not. Andreas de Bello Amore, McKee, Wills* κτλ., σσ. 18-19, αριθμ. 16.

είχε ζητήσει από τον πατέρα του την χειραφεσία του, γεγονός στο οποίο εντέλει αυτός συγκατατέθηκε ελευθερώνοντας τον και δίνοντας του την υλογία του¹⁷¹. Η υπόθεση έχει αρκετά κενά, αφού δεν διευκρινίζεται ούτε με πιο τρόπο είχε διεκδικηθεί η αυτεξουσιότητα, ούτε εάν οικονομικά ανταλλάγματα ώθησαν τον πατέρα σ' αυτή του την απόφαση.

Οι παραπάνω προβληματισμοί αφορούν κατά κύριο λόγο τους άρρε-
ες υπεξουσίου. Χειραφεσίες κορών εντοπίστηκαν μόνο στα κατάστιχα νοταρίων του τελευταίου αιώνα της βενετικής κυριαρχίας και φαίνεται να συνάδουν περισσότερο με τη γενικότερη αίσθηση του σταδιακού «εκφυ-
λισμού» του θεσμού. Οι πράξεις αυτές από άποψη περιεχομένου ταιριάζουν περισσότερο σε δωρεά εν ζωή παρά υπακούουν στον τύπο της χει-
ραφεσίας¹⁷². Στην κατηγορία αυτή για παράδειγμα εντάσσεται η «μαλτζι-
πατσιόνα», την οποία παρέχει στις δύο του κόρες ο Μάρκος Βαρούχας. Ελλιπείς πληροφορίες σχετικά με την προσωπική κατάσταση των κορών, εμποδίζουν την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων.¹⁷³

Ολοκληρώνοντας αξίζει να τονιστεί ότι η συστηματική αποδελτίωση των δημοσιευμένων νοταριακών πρωτοκόλλων της κρητικής πρωτεύου-
σας, οδήγησε στον εντοπισμό περισσότερων στοιχείων για συγκεκριμένες οικογένειες, γεγονός που επιτρέπει την ανασύνθεση της ιστορικής τους πορείας, όπως αυτή διαγράφεται μέσα από τις πράξεις χειραφεσίας τους. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της οικογένειας Mauro, βενετών α-
ποίκων πρώτης γενιάς, οι οποίοι πρέπει να εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη κατά το δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα¹⁷⁴. Ο Leone Mauro λοιπόν τον Φε-
βρουάριο του 1271 χειραφετεί το γιο του Thomas παραχωρώντας του τό-
σο τη μερίδα του από την οικογενειακή περιουσία όσο και την κληρονο-
μιά ενός θείου του. Στην ενσωματωμένη *contracartula* ο Thomas ευχαρι-
στεί τον πατέρα του, αποδεχόμενος τις παροχές¹⁷⁵. Δύο μέρες αργότερα ο αυτεξούσιος πλέον Thomas, ύστερα ίσως από πατρικές πιέσεις, δηλώ-

171. 26/1/1646. *Μαρίνος Αρχολέος*, σ. 415, αριθμ. 291 (σε περίληψη).

172. 22/1/1642. *Ανδρέας Καλλέργης*, σ. 108, αριθμ. 154 (σε περίληψη)· 3/2/1642. *Ανδρέας Καλλέργης*, σ. 172, αριθμ. 243 (σε περίληψη).

173. «... Έδεκί ὁ κυρ Μάρκος Βαρούχας ὁ Ξερίτις θέλι ἀποδὰ καὶ ὀμπρὸς με δύνα-
μι ἐτουνού του φανερού ἰνστρουμέντου καὶ μαλτζιπάρι τζι δίο του θυγατέρες τι Ζαμπέ-
τα καὶ τι Καλί καὶ δίδι τονε καὶ τον δίο τα τρία πινάκια τὸ στάρι, το λιβέλο ὅπου ἦναι
ὀμπλεγάδος, ὅς λέγι, ὁ κυρ Γεωργίλας Βαρούχας Ξερίτις Ζαχαράνις νὰ του πλερόνι, καὶ
τοῦτο, καθὸς τοῦ το ρενουτζιάρισεν ὁ ποταὶ τοῦ κύρις τοῦ λεγομένου κυρ-Μαρχο ... με-
τα τοῦτο νὰ ἔχουν τιν ἐγνία του ἡτζί στι ζωὴν του ὁσάν καὶ εἰς τιν ετοιμασά του ...». 9/2/1608. *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 443, αριθμ. 492.

174. Τόσο ο Leone όσο και τα παιδιά του δηλώνουν σε όλες τις πράξεις: *de confinio Sancti Iohannis Decollati*.

175. «Leone Mauro de confinio Sancti Iohannis Decollati cum ceteris suis heredibus fecit securitatem Thome Mauro filio suo de eodem confinio et suis heredibus de filiali

νει με σχετική πράξη του, ότι δεν πρόκειται να πειράξει ούτε τα χρήματα ούτε τα ακίνητα που του δόθηκαν και ότι δεν θα προχωρήσει σε καμία σχετική ενέργεια, χωρίς την πατρική συναίνεση¹⁷⁶. Η ιστορία όμως δεν σταματάει εδώ. Τον Οκτώβριο της ίδια χρονιάς ο Leone Mauro με μια πανομοιότυπη πράξη, χειραφετεί τον άλλο του γιο Iohannes, αποδίδοντας και σ' αυτόν ανάλογη περιουσία¹⁷⁷. Την πράξη χειραφεσίας ακολουθεί και πάλι δήλωση του Iohannes με αντίστοιχο περιεχόμενο, όπως και αυτή του αδελφού του¹⁷⁸. Τα αίτια των ιδιόρρυθμων αυτών χειραφεσιών δεν διευκρινίζονται, όμως οι δηλώσεις που τις ακολουθούν ακυρώνουν στην πραγματικότητα δύο από τις βασικότερες συνέπειες τους, την περιουσιακή αυτοτέλεια και την προσωπική αυτονομία του χειράφετου. Με τον αυτεξούσιο Thomas πρέπει ίσως να ταυτιστεί ο Thomas Mauro habitator in casali Cato Vadhie, ο οποίος τριάντα σχεδόν χρόνια αργότερα παρουσιάζεται να δικαιοπρακτεί μαζί με τον υπεξούσιο γιο του Paulo¹⁷⁹.

Β. ΛΟΓΟΙ ΑΥΤΟΜΑΤΗΣ ΛΥΣΗΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Η χειραφεσία σύμφωνα με το ρωμαϊκό δίκαιο δεν αποτελούσε και τον μοναδικό τρόπο απώλειας της πατρικής εξουσίας. Μια σειρά από λόγοι προκαλούσαν αυτόματη λύση των πατρικών δεσμών και απελευθέρωση του υπεξουσίου. Την τακτική αυτή ακολούθησε και το βυζαντινό δίκαιο προσθέτοντας, μάλιστα σε αυτούς τους λόγους την ανάληψη από τον υπεξούσιο συγκεκριμένων πολιτικών και εκκλησιαστικών αξιωμάτων, ή τη μοναχική κουρά υπεξουσίου ή εξουσιαστή. Βέβαια στο δίκαιο της βενετοκρατούμενης Κρήτης, οι περισσότεροι από αυτούς τους λόγους αποτελούν μακρινή ανά-

subiectione ita plene sicut fieri potuit. salvo quod item Thomas filius eius heres debet suam partem omnium proprietatum terrarum et casarum. coopertarum et discoopertarum que ei pertinent recipere et habere iure hereditario tam pro parte suo avo ipsius defuncto quam pro eo in nomine suo ubicumque sint, quas videtur possidere ac est in hoc seculo habiturus et cetera ut confessus est. Et e converso idem Thomas facit similem securitatem divisionis et desuper omnia predicto patri suo ita plene sicut fieri potuit ordine predicto et sicut continetur in ipsa sua securitatis et divisionis cartula ac desuper, quam ipse Thomas propriis suis minibus porrexit prefato parti suo ...», 11/2/1271, *Pietro Scardon*, σσ. 21-22, αριθμ. 52.

176. «Thomas Mauro de confinio Sancti Iohannis Decollati cum tuis heredibus manifestum fecit Leoni Mauro de eodem confinio dilecto patri suo et ceteris suis heredibus quod postquam ab eo est divisus a modo in antea de sua peccunia ac mobili se non intromittet modo aliquo dum vixerit pater eius nisi de sua fuerit voluntate ...», 13/2/1271, *Pietro Scardon*, σ. 26, αριθμ. 62.

177. 5/10/1271, *Pietro Scardon*, σ. 168, αριθμ. 454.

178. 7/10/1271, *Pietro Scardon*, σσ. 168-169, αριθμ. 455.

179. 20/3/1300, *Pietro Pizolo I*, σ. 125, αριθμ. 256.

μνηση και δεν ανιχνεύονται¹⁸⁰. Πρωταρχική φυσικά αιτία εξακολουθεί να πα-
ραμένει ο θάνατος του πατέρα. Αυτοδίκαια με το θάνατο του εξουσιαστή
τα ενήλικα από τα υπεξούσια παιδιά καθίστανται ανεξάρτητα, ενώ τα ανήλι-
κα τίθενται κάτω από την εξουσία κηδεμόνων –συχνότατα της μητέρας τους–,
οποίοι επιμελούνται για αυτά και διαχειρίζονται την περιουσία τους.

Μια πιο προσεκτική έρευνα στις νοταριακές πράξεις οδήγησε στην πα-
ράτηρηση ότι στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι άνθρωποι με κάποιο α-
ξίωμα, διοικητικό, στρατιωτικό ή εκκλησιαστικό, κατά κανόνα δεν προσδιο-
ρίζονται με το πατρώνυμο τους. Επίσης δεν εντοπίστηκε να αναφέρονται
σε καμία περίπτωση ως filii divisi ή indivisi. Αντίστοιχα μπορεί να παρα-
τηρήσει κανείς και για τους ίδιους τους νοταρίους αλλά και για τους επικε-
φαλές των επαγγελματικών συντεχνιών. Οι διαπιστώσεις αυτές δεν συνι-
στούν όμως από μόνες τους απόδειξη ότι η ανάληψη κάποιων αξιωμάτων
αποτελούσε λόγο αυτόματης λύσης της πατρικής εξουσίας. Η παράλειψη
των πατρωνύμων μπορεί να οφείλεται σε τυχαίο γεγονός ή και στο ότι το
αξίωμα ήταν επαρκές για τον προσδιορισμό της ταυτότητας του ατόμου.

Η ίδια ασάφεια φαίνεται να ισχύει και για την τύχη της πατρικής ε-
ξουσίας με τη μοναχική κουρά του πατέρα ή του υπεξουσίου. Η διαδε-
δομένη συνήθεια τόσο στους ορθόδοξους όσο και στους καθολικούς του
νησιού να γίνονται μοναχοί στο τέλος της ζωής τους δεν φαίνεται να επι-
δρούσε ιδιαίτερα στις εξουσίες τους απέναντι στα παιδιά τους. Η διατή-
ρηση περιουσιακών στοιχείων, αλλά και ο εντοπισμός κλασικών πράξεων
άσκησης της πατρικής εξουσίας, όπως η συνομολόγηση συμβάσεων μαθη-
τείας¹⁸¹, προικοσυμφώνων¹⁸² χειραφεσιών¹⁸³ ή και απλής συναίνεσης σε

180. Ο Μανίν μνημονεύει κάποιους τέτοιους λόγους, όμως δεν υπάρχουν στοιχεία, τα
οποία να αποδεικνύουν ότι αποτελούσαν εφαρμοστέο δίκαιο. Βλ. σχετ. Μανίν, ό.π., σ. 36.

181. «... Όμολογῶ ἐγὼ Μάξιμος Ντακορφούς, καλόγερος, τοῦ ποτὲ κυρ-Γιουρτά,
κατοικοῦμενος ἐν τῷ μοναστήριω Ἀγίῳ Γεωργίῳ Αὐδελακιώτῃ, ὅτι ὀμπλεγάρῳ τὸν υἱόν
μου, τὸν Ἀλωῦζε, οὗτος ἔναι πρεζέντε καὶ κοτέντος, νά ᾗ μαθητὴς μετὰ σένα τὸν μαί-
στρο-Κωνστ(αντῇ) Μαυριανόν, τὸν παρπέρη καὶ ἱατρὸν τζηρόϊκον, ἀπὸ ᾗ καὶ ἕως
χρόνους πέντε πρώτους ...». 15/2/1549. Μιχαήλ Μαρὰς, σσ. 156-157, αριθμ. 164.

182. 18/8/1529. Ιωάννης Ολόκαλος, σ. 106, αριθμ. 81(70)· «... Ἐσινηβάστησαν ἡ
δίο, ὁ καλόγερος ὁ κυρ Αρσένης ὁ Μελησινός, κατεικούμενος ἐν τι μονῇ τῆς Ὑπεραγίας
Θεοτοκου στη Βαγεονεα, με τὸν κυρ Νηκίτα Φουλὲ Κοντόπουλον, κατεικούμενος καὶ
αὐτὸς ἐν γκόμι Ανατολή, υἱὸς τοῦ ποτὲ Μανουήλ, οἶνα πιῇσουν σηνηκέσιον, ὁ πῖος
ἀνοήριμένος κυρ Ἀρσένης ἔχη υἱόν, ὁ πῖος οὗ το ὄνομα αὐτοῦ Ληνάρδω, καὶ παραλαμ-
βάνη θυγάτηρ τοῦ ἀνοήρημένου Νηκίτα γιὰ γινέκαν τοῦ ευλογητικῆν ...». 24/10/1529.
Ιωάννης Ολόκαλος, σσ. 110-111, αριθμ. 86 (74)· «... καὶ ὁ κυρ-Μακάριος ὁ Βαρούχας,
καλόγερος, λεγόμενος Παρθενὲς, δια ὄνομαν τοῦ κυρ-Γαλιᾶτσο, τοῦ υἱοῦ τοῦ, ὑπο το
ἕτερον μέρος κάμνοντας, ἤρθαν τα ἄνοθεν μέρι εἰς τιν παρούσαν ὁμιλίαν καὶ σίβασιν
ὑπανδρίας ...». 29/4/1600. Μανόλης Βαρούχας, σσ. 94-95, αριθμ. 77· 8/4/1600. Ιωάννης
Βλαστός, σ. 12, αριθμ. 22 (σε περίληψη).

183. «... Φανερῶν κάμνω ἐγὼ, ὁ παπ Αλεξιος ὁ Μαραυγὰς, ὅτι ἤμε κοτεντος νά δο-

πράξεις του υπεξουσίου¹⁸⁴, αποδεικνύουν με τον καλύτερο τρόπο ότι και μετά τη μοναχική του κουρά, ο πατέρας εξακολουθούσε να ελέγχει την οικογενειακή περιουσία και φυσικά τους υπεξουσίου του. Για τις συνέπειες της μοναχικής κουράς των υπεξουσίων αντίθετα δεν υπάρχουν πληροφορίες. Κατ' αρχάς η ένταξη ενός παιδιού σε κάποια μονή θα αποτελούσε σε αρκετές περιπτώσεις έκφραση της πατρική βούλησης. Είναι γνωστό ότι πολλές φορές κάτι τέτοιο επιβάλλονταν –ιδιαίτερα όσον αφορά τις κόρες των ευγενών– για λόγους οικονομικού συμφέροντος, αφού οι περιορισμένες παροχές προς τη μονή κατά την κουρά, θα διασφάλιζαν την κληρονομική μερίδα των αρρένων μελών της οικογένειας, αποφεύγοντας με αυτόν τον τρόπο το πλήγμα της προικώας αφαιμάξης. Εκτός από τις γενικές αυτές παρατηρήσεις πιο συγκεκριμένες μαρτυρίες δεν εντοπίστηκαν¹⁸⁵. Οι μοναχοί, οι οποίοι παρελαύνουν στις σελίδες των νοταριακών κατάστιχων, ορθόδοξοι και καθολικοί δεν χρειάζονται την πατρική συναίνεση για να δικαιοπρακτήσουν, ούτε και γίνεται καμία άλλη σχετική αναφορά για το προσωπικό τους καθεστώς.

Τέλος ούτε και η ενηλικίωση φαίνεται να αποτελεί από μόνη της ικανό λόγο για την αυτόματη λύση της πατρικής εξουσίας. Το 18^ο έτος αποτελούσε όριο απόκτησης δικαιοπρακτικής ικανότητας, όχι όμως και σημείο αυτόματης λύσης των πατρικών δεσμών. Οι συμβαλλόμενοι, οι οποίοι δηλώνουν *fili i indivisi* και για να δικαιοπρακτήσουν χρειάζονται το πατρικό *consensus*, προϋποτίθεται πρώτα απ' όλα ότι είναι ενήλικοι και ικανοί για δικαιοπραξία. Αλλά ούτε και το απώτατο όριο των 29 ετών δεν προκύπτει ότι αποτελούσε λόγο αυτόματης ανεξαρτητοποίησης. Παρόλο που τα νοταριακά έγγραφα κατά κανόνα δεν αναφέρονται στις ηλικίες των συμβαλλομένων, από τις λίγες παρεχόμενες πληροφορίες, εντοπίστηκαν περιπτώσεις χειραφετούμενων, οι οποίοι είχαν υπερβεί το 29 έτος της ηλικίας τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Πιέρο Γρηγορόπουλου, που τον Ιανουάριο του 1640 χειραφετεί τα δύο του παιδιά Νικολόζα και Γιώργη, τα οποία όπως αναφέρεται στην ίδια την πράξη είναι ήδη 31 και 29 ετών αντίστοιχα¹⁸⁶. Εάν ίσχυε λόγος αυτόματης λύ-

σω μερδι[κον] όπου τὸ εχη μου του ιοῦ μου του Ιωάννη. Πρότων, μίαν ζηγὴν βέργιες χρησὲς να καμπανήζουν υπέρπυρα ρ', ἤγουν υπέρπυρα ἐκατῶν. Ἀκομι ενα ζευγάρη βούδια καὶ ἕναν κτίμα καὶ σπήτην με καθά μασαριάν, {καὶ μ} όπου να εμπορὴ να σόνε-τε, καὶ μερδικῶν όπου το περηβόλην μου καὶ μερδικῶν όπου τῆς μελησὲς μου ...». Οκτώβριος 1518. *Ιωάννης Ολόχαλος*, σ. 57, αριθμ. 14 (240).

184. «... Iohannes, filius papati Gabrielis abbatis Fraskee, eodem patre suo sibi consenciente. ... dare tenetur ... mensuras bone avene cretensis .c. ...». 22/5/1271, *Pietro Scardon*, σ. 127, αριθμ. 342.

185. Βλ. σχετ. παραπάνω υποσημ. 55.

186. 22/1/1640. *Ανδρέας Καλλέργης*, σ. 108, αριθμ. 154 (σε περίληψη).

της της πατρικής εξουσίας τότε το παραπάνω έγγραφο θα ήταν εντελώς άχρηστο.

7. ΣΧΕΣΕΙΣ ΥΠΕΞΟΥΣΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΙΣ ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Οι σημαντικές εβραϊκές κοινότητες, οι οποίες υπήρχαν στην Κρήτη ήδη από τα βυζαντινά χρόνια, ενισχύθηκαν κατά τη βενετοκρατία και παρά τις κατά καιρούς εντάσεις και διώξεις γνώρισαν ιδιαίτερη ακμή¹⁸⁷. Η βενετική διοίκηση του νησιού επέτρεψε στα μέλη των κοινοτήτων την έστω και υπό όρους ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών τους καθηκόντων και τη ρύθμιση των ιδιωτικών τους τουλάχιστον σχέσεων σύμφωνα με τις επιταγές της πατρώας θρησκείας. Βέβαια οι κοινότητες αυτές, παρ' όλες τις ιδιαιτερότητές τους δεν παρέμειναν ανεπηρέαστες από το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ζούσαν και κινούνταν. Ενταγμένοι μέσα στο διοικητικό και δικαιοσύνη σύστημα του νησιού, οι Εβραίοι της Κρήτης καταφεύγουν, όπως ακριβώς και οι υπόλοιποι συμπολίτες τους, στους νοταρίους για να κατοχυρώσουν τα δικαιώματά τους και να συντάξουν τις διαθήκες τους. Με δεδομένο μάλιστα ότι η πατριαρχική τους οργάνωση δεν διέφερε αισθητά από τα πρότυπα των Βενετών και των Κρητικών, οι Εβραίοι πατέρες εμφανίζονται να ασκούν όλες εκείνες τις πράξεις, που όπως αναφέρθηκε παραπάνω αποτελούν τις χαρακτηριστικότερες εκφράσεις της πατρικής εξουσίας. Με άλλα λόγια αποφασίζουν για το μέλλον των παιδιών προικίζοντας τα¹⁸⁸, δίνοντας τα ως μαθητευόμενους ή και χειραφετώντας τα. Βέβαια ενώ συναντά κανείς πολύ συχνά δικαιοπρακτούντες Εβραίους, οι οποίοι δηλώνουν *filii divisi* ή *indivisi*¹⁸⁹, στο δημοσιευμένο υλικό δεν έγινε εφικτό να εντοπιστεί καμία πράξη χειραφεσίας.

187. Για τις εβραϊκές κοινότητες της Κρήτης βλ. ενδεικτ. Ζ. Ankori, «Jews and the Jewish Community in the History of Medieval Crete», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ, Αθήνα 1968, σσ. 312-367· Κ. Τσικνάκης, «Η εβραϊκή κοινότητα του Χάνδακα στα μέσα του 16ου αιώνα», *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σσ. 729-751· Georgopoulou, ό.π., 480 επ.

188. «Manifestum facimus nos Mede iudeus de Francia ex una parte et Lingiachus Vuvaloiudeus ex altera, ambo habitatores Candide, quia in Dei nomine ad talem concordium devenimus, videlicet quod ego Lingiachus suprascriptus teneor et promitto facere filium meum, Avrachaam, subare legitime Avigaym, iudeam, filiam tui suprascripti Mede, sive ei anullum dare, secundum legem nostram ...», 15/4/1339, *Franciscus de Cruce*, σσ. 148-149, αριθμ. 189· «... Et sciendum est quod fieri faciam suprascripto Yecude Iudeo filio meo carta segura de filiale subiectione emancipatione quando idem filius meus fieri faciet michi carta segura de repromissa matris sue quondam et desuper omnibus generalibus ...», 19/2/1359, McKee, Household κτλ., σ. 32, σημ. 18.

189. «Manifestum facimus nos Helia iudeus, filius quondam Samargie de Romanea iudei, Helia iudeus, filius divisus ut dico ...», 30/12/1338, *Franciscus de Cruce*, σσ. 64-65.

Όμως οι έμμεσες μαρτυρίες είναι πολλές και δεν αφήνουν καμία αμφιβολία για τη διάδοση του θεσμού. Το 1359 για παράδειγμα, δύο πατέρες, που τυχαίνει να είναι και αδέρφια, συμφωνούν να παντρέψουν τα ανήλικα ακόμα παιδιά τους. Στο σχετικό προικοσύμφωνο, ο πατέρας του γαμπρού, ανάμεσα στα άλλα, υπόσχεται ότι θα τον χειραφετήσει πριν το γάμο, όταν θα είναι πλέον σίγουρος για τη σταθερότητα του χαρακτήρα του, και ότι θα του παραχωρήσει τόσο ένα μέρος από την προσωπική του περιουσία όσο και την προίκα της πεθαμένης μητέρας του¹⁹⁰.

Κλείνοντας, αξίζει να αναφερθεί μια πραγματικά περίεργη υπόθεση, που δίνεται από μία ομάδα εγγράφων. Ο Εβραίος Isaac Graciano, γιος του Josep Graciano, φαίνεται ότι είχε χειραφετηθεί από τον πατέρα του, παραλαμβάνοντας και τη σχετική περιουσία. Όμως η διαγωγή του μετά την απελευθέρωση του δεν ήταν η καλύτερη, σπαταλώντας τα πατρικά δώρα σε χαρτοπαιξίες και τυχερά παιχνίδια. Με άγνωστες μεθοδεύσεις ο πατέρας του εντέλει τον ανάγκασε τον Μάρτιο του 1360 να δηλώσει ενώπιον νοταρίου ότι δεν θα ξαναπαίξει για τα επόμενα δεκαπέντε χρόνια¹⁹¹. Ο αυτεξούσιος Isaac δεν φαίνεται να κράτησε την υπόσχεση του. Έξι χρόνια αργότερα η σύζυγος του τον ενάγει κατηγορώντας τον ότι σπατάλησε τόσο την προσωπική του περιουσία, όσο και την προίκα που είχε πάρει κατά το γάμο τους¹⁹². Από την παραπάνω ιστορία, αυτό που πράγματι ενδιαφέρει την παρούσα έρευνα είναι η δυνατότητα που είχε ο

αριθμ. 60· «Manifestum facimus nos Nicolaus Carcuci et Moyses iudeus filius Laçari iudei. de suo velle ...», 20/4/1357, *Zaccaria de Fredo*, σ. 67, αριθμ. 91· 26/4/1357, *Zaccaria de Fredo*, σ. 76, αριθμ. 104· «Manifestum facimus nos Moyses iudeus, filius condam Davidh iudei. de Chorono principalis et Ioftef iudeus, filius Sambathi iudei. de Salonichi, ab eo divisus ...», 28/4/1357, *Zaccaria de Fredo*, σσ. 84-85, αριθμ. 120· 20/4/1357, *Zaccaria de Fredo*, σ. 67, αριθμ. 91· «Manifestum facio ego. Ysaac judeus, filius divisus tui Josep Graciano judei ...», 27/3/1360(;), Van Gemert, *Ο Στέφανος Σαχλίκης κτλ.*, 118, αριθμ. B.2.

190. Την υπόθεση και πάλι ερμηνεύει η McKee, σσ. 31-32, σημ. 18: «... Et sciendum est quod fieri faciam suprascripto Yecude Iudeo filio meo carta segura de filiale subiectione emancipatione quando idem filius meus fieri faciet michi causa segura de repromissa matris sue quondam et desuper omnibus generalibus ...».

191. «Manifestum facio ego. Ysaac judeus, filius divisus tui Josep Graciano judei, habitator Candide et libero anima sine ulla cohactione considerans dampnum quod usque nunc sostinui de ludo taxilorum et aliorum ludorum, ... promitto cum meis heredibus tibi, iam dicto Josep, dilecto patri meo, habitaori dicte Candide, et tuis heredibus quia teneor et debeo abstinere me de ludo taxilorum et de aliis omnibus ludis in quibus vadit pecunia, a modo usque ad annos quindecim ...», 27/3/1360(;), Van Gemert, *Ο Στέφανος Σαχλίκης κτλ.*, 118, αριθμ. B.2.

192. *Memoriali*, σσ. 109-110, 112-113, 124, αριθμ. 76, 89, 165. Για την υπόθεση βλ. σχετ. Gemert, *Ο Στέφανος Σαχλίκης κτλ.*, σ. 118.

πατέρας να προκαλέσει μια τέτοια υπόσχεση. Πολλές φορές ένα επίσημο έγγραφο δεν μπορεί να εξαλείψει εύκολα τους δεσμούς εξάρτησης, οι οποίοι συνδέουν ένα γιο με τον πατέρα του.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Οι κοινωνικές και δικαιοτικές μεταβολές, που επήλθαν στην Κρήτη τα τελευταία πενήντα και πλέον χρόνια της βενετικής κατοχής, ήταν σημαντικές. Παράμετροι όπως η εμφάνιση μιας εύπορης αστικής τάξης ή η οικονομική παρακμή των φεουδαρχών¹⁹³, αλλά και ιστορικές συγκυρίες όπως η σταδιακή απώλεια των κτήσεων της Γαληνοτάτης στην Ανατολή και η συνακόλουθη παρακμή της βενετικής ηγεμονίας, είναι αυτονόητο ότι επέδρασαν καταλυτικά στις δομές του βενετικού κράτους και του αποικιακού «βασιλείου» της Κρήτης. Όπως πολύ σωστά είχε παρατηρήσει ο Νικόλαος Παναγιωτάκης μεταβολή επήλθε ακόμα και στην ίδια τη σχέση της Βενετίας με την Κρήτη, η οποία από σχέση μητρόπολης προς αποικία μεταβλήθηκε σταδιακά σε σχέση πρωτεύουσας προς επαρχία¹⁹⁴.

Με αυτά τα δεδομένα διαμορφώνεται συν τω χρόνω μια ενιαία κοινωνία, ταξικά διαιρεμένη, στην οποία μετέχουν και οι δύο κυρίαρχες πληθυσμιακές ομάδες του νησιού, χωρίς το δόγμα ή η καταγωγή να συνιστούν ουσιαστικό κώλυμα. Το οικογενειακό πρότυπο, που επικρατεί κάτω από αυτές τις συνθήκες, παρακολουθεί και αυτό με τη σειρά του τις ιστορικές εξελίξεις και τις κοινωνικές μεταβολές, επιδεχόμενο τις απαραίτητες κάθε φορά τροποποιήσεις. Βέβαια κατά βάση σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο, η δομή των οικογενειών είναι και παραμένει πυρηνική, με κάποιες φυσικά παραλλαγές ανάλογα με την κοινωνική τάξη και την οικονομική τους κατάσταση. Τα σπίτια των πλούσιων αστών και των φεουδαρχικών οίκων του νησιού, είναι σαφώς διευρημένα, περιλαμβάνοντας ένα πλήθος από υπηρέτες, σκλάβους, βιλλάνους, αναθρεπτούς, συγγενείς ή ακόμη και τα νόθα παιδιά των αρρένων μελών της οικογένειας. Αντίθετα τα πράγματα στη μεσαία και κατώτερη τάξη των πόλεων ή στους κατοίκους της υπαίθρου παρουσιάζονται πολύ πιο απλά. Την οικογένεια σ' αυτές τις περιπτώσεις συγκροτούν το ζευγάρι και τα παιδιά του. Φαινόμενα συνύπαρξης περισσότερων νοικοκυριών κάτω από την ίδια στέγη δεν είναι διαδεδομένα, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα και την ανυπαρξία συναισθηματικών δεσμών ή οικονομικών σχέσεων μεταξύ των μελών της ευρύτερης οικογένειας.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι εξουσίες του πατέρα εντοπίζονται πλέον

193. Βλ. σχετ. Μαλτέζου, *Η Κρήτη κτλ.*, σσ. 142-147.

194. Ν. Παναγιωτάκης, «Ο ποιητής του "Ερωτόκριτου"», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1981, σ. 332.

στη διαχείριση του οικογενειακού πλούτου και στον αποφασιστικό του ρόλο για την χάραξη του γαμικού μέλλοντος των υπεξουσίων του. Πρόκειται για γενικές κατευθυντήριες γραμμές, οι οποίες αποτυπώνονται αρκετά ικανοποιητικά στη νοταριακή πρακτική. Αυτό που στην πραγματικότητα αλλάζει είναι η ένταση με την οποία επιβάλλονται σε κάθε εποχή. Έτσι για παράδειγμα όσο περνούν οι αιώνες διαπιστώνει κανείς ότι η χρήση των όρων *divisus* ή *indivisus* εξασθενεί για να εξαφανιστεί σχεδόν ολότελα στις νοταριακές πράξεις του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα. Το γεγονός σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να ερμηνευτεί ως κατάργηση του θεσμού της υπεξουσιότητας, αφού παράπλευρες πληροφορίες από τις ίδιες πάντα πηγές, επιβεβαιώνουν την ύπαρξη του. Με την ίδια λογική και η πράξη απελευθέρωσης από τα πατρικά δεσμά, χωρίς να καταργείται, συρικνώνεται σταδιακά στη μεταβίβαση περιουσιακών αγαθών, ενώ σε ακραίες περιπτώσεις «εκφυλίζεται» και στεγάζει κάτω από τη συγκεκριμένη μορφή ετερόκλητες υποθέσεις, οι οποίες θα έπρεπε να περιβάλλονται με διαφορετικού τύπου νομικές πράξεις. Η μεταβίβαση των περιουσιακών στοιχείων, που τα τελευταία χρόνια του 16^{ου} αιώνα κάνει ο νοτάριος Τζώρτζης Πατελλάρος στον αδελφό του Τζουάννε, καταστρατηγώντας τη νομική φόρμα της χειραφεσίας¹⁹⁵, αποτελεί ένα πολύ καλό σχετικό παράδειγμα. Το ίδιο ασαφές εξάλλου είναι και η χρήση του όρου «χειραφεσία», όταν, λίγα χρόνια αργότερα, ο μαστρο-Νικολό Ασπρέας παραχωρεί στην κόρη του Εργίνα, το ημιτελές ανώγειο του σπιτιού του. Πράξη η οποία υπό κανονικές συνθήκες θα έπρεπε να περιβληθεί με τον τύπο της δωρεάς εν ζωή.¹⁹⁶

Ποιοτικές λοιπόν περισσότερο μεταβολές, που επιδέχονται παραλλαγές ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο του νοταρίου και οι οποίες χωρίς να αναιρούν τη λειτουργία των θεσμών, αποτυπώνουν με τον καλύτερο τρόπο τις αναπτυσσόμενες στο εσωτερικό των κοινωνιών δυναμικές, συντελλώντας αποφασιστικά στη διαμόρφωση της εξελικτικής τους πορείας. Μιας πορείας, η οποία στην περίπτωση της Κρήτης, θα διακοπεί αρκετά βίαια και απότομα από την τουρκική κατάκτηση.

195. 30/6/1596, Τζώρτζης Τρωΐλος, σσ. 140-143, αριθμ. 71 (σε περίληψη).

196. 3/2/1642, Ανδρέας Καλλέργης, σ. 172, αριθμ. 243 (σε περίληψη).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

I. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΧΕΙΡΑΦΕΣΙΑΣ

1. 11/2/1271, *Pietro Scardon*, σσ. 21-22, αριθμ. 52¹⁹⁷.
2. 1/3/1271, *Pietro Scardon*, σ. 42, αριθμ. 107¹⁹⁸.
3. 5/10/1271, *Pietro Scardon*, σ. 168, αριθμ. 454¹⁹⁹.
4. 17/9/1301, *Benvenuto de Brixano*, σσ. 133-134, αριθμ. 369²⁰⁰.
5. 19/11/1304, *Pietro Pizolo II*, σσ. 152-153, αριθμ. 1024²⁰¹.
6. 21/11/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 154, αριθμ. 1027²⁰².
7. 26/5/1306, *Angelo de Cartura*, σσ. 14-15, αριθμ. 37²⁰³.
8. 1/10/1305, *Angelo de Cartura*, σσ. 86-87, αριθμ. 222²⁰⁴.
9. 12/5/1368, Μανούσακας, *Atti Antichi* κτλ., 82²⁰⁵.
10. 3/2/1374 (m.v. 1373), Μανούσακας, *Atti Antichi* κτλ., 88, αριθμ. Α²⁰⁶.
11. 28/3/1382, Μανούσακας, *Atti Antichi* κτλ., 88-89, αριθμ. Β²⁰⁷.
12. 30/3/1382, Μανούσακας, *Atti Antichi* κτλ., 89, αριθμ. Γ²⁰⁸.
13. 19/3/1388, Μανούσακας, *Atti Antichi* κτλ., 90, αριθμ. Δ²⁰⁹.

197. «... Leone Mauro de confinio Sancti Iohannis Decollati ... fecit securitatem Thome Mauro filio suo ...» (ενσωματωμένη contra cartula).

198. «... Iohannes Paduano habitator in casali Daffenee facit securitatem de filiali subiectione Taviano filio suo ... » (χωρίς contra cartula).

199. «... Leone Mauro de confinio Sancti Iohannis Decollati ... fecit securitatem Iohanni Mauro de eodem confinio, dilecto filio suo, ...» (ενσωματωμένη contra cartula).

200. «... Rolandinus Butigliaro habitator Candide ... tibi Nicolao filio meo dilecto ...» (ανεξάρτητη contra cartula).

201. «... Gabriel de Moncelesse habitator Candide ... tibi Iohanni de Moncelesse dilecto filio meo habitatori Candide ...» (ανεξάρτητη contra cartula).

202. «... Vivianus Marçazelo calafatus habitator Candide cum ceteris meis heredibus tibi Nicolao Marçazelo filio meo ...» (ανεξάρτητη contra cartula).

203. «... Georgius Sclavus habitator in casale Auli ... tibi Leoni Sclavo dilecto filio meo ...» (χωρίς contra cartula).

204. «... Iohannes Rosello ... tibi Thome Rosello dilecto filio meo ...» (χωρίς contra cartula).

205. «... Jacobelus Surianus ... tibi Nicole Suriano, dilecto filio meo ...» (χωρίς contra cartula).

206. «... Έγώ Μιχ(αήλ) Μπεβάρδος ... ήθέλησα καί άπεχώρησα σέ τόν υιόν μ(ου) τόν Γεώργ(ιον), άμφοτέροι άπέ τοῦ Λαβοῦτα ...» (χωρίς contra cartula).

207. «... Έγώ Ίω(άννης) ο Λιμπου... κατ(οικούμενος) με τὰ τῶν μερῶν μου εἰς τὸ Μορόνι καθ(ομο)λ(ογῶ) πρὸς σέ τὸν γνήσιόν μου υἱὸν τὸν Δημήτριον ...» (χωρίς contra cartula).

208. «... Έγώ Νικόλα(ος) ὁ Κάλμπος, κατ(οικούμενος) με τὰ τῶν μερῶν μου εἰς τὸν Βαῖονέαν καθ(ομο)λ(ογῶ) πρὸς σέ τὸν γνήσιόν μου υἱόν, τὸν Πέρον ...» (χωρίς contra cartula).

209. «... Έγώ Νικόλαος ὁ Μπάρμπος, κατ(οικούμενος) με τὰ μέρη μου εἰς τὴν Κίτε-

14. 27/6/1390, Μανούσακας, Atti Antichi κτλ., 90, αριθμ. Ε²¹⁰.
15. 20/10/1390, Μανούσακας, Atti Antichi κτλ., 91, αριθμ. ΣΤ²¹¹.
16. 1/4/1391, Μανούσακας, Atti Antichi κτλ., 91, αριθμ. Ζ²¹².
17. 28/1/1399 (m.v. 1398), Μανούσακας, Atti Antichi κτλ., 92, αριθμ. Η²¹³.
18. 1492, Μανούσακας, Atti Antichi κτλ., 92-93, αριθμ. Θ²¹⁴.
19. 29/9/1403, Μανούσακας, Atti Antichi κτλ., 93-94, αριθμ. Ι²¹⁵.
20. 20/10/1403, Μανούσακας, Atti Antichi κτλ., 94-95, αριθμ. ΙΑ²¹⁶.
21. 26/6/1411, Μανούσακας, Atti Antichi κτλ., 95, αριθμ. ΙΒ²¹⁷.
22. 10/5/1414, Μανούσακας, Atti Antichi κτλ., 96, αριθμ. ΙΓ²¹⁸.
23. 16/12/1445, Μανούσακας, Atti Antichi κτλ., 96-97, αριθμ. ΙΔ²¹⁹.
24. 13/3/1446, Μανούσακας, Atti Antichi κτλ., 97, αριθμ. ΙΕ²²⁰.

αν καθ(ομο)λ(ογῶ) πρὸς σὲ τὸν γνήσιόν μου υἱὸν τὸν Σταματινὸν κατ(οικουόμενον) μετὰ τῶν μερῶν σου εἰς τὸ Καστ(έ)λ(ι) τὸ Καιν(ού)ρ(ιον) ...» (χωρὶς contracartula).

210. «... Ἐγὼ Γεώργ(ιος) ὁ Καλιέργ(ης) κατ(οικουόμενος) μετὰ τὰ μέρη μου εἰστοῦ Βρέλ(η) καθ(ομο)λ(ογῶ) πρὸς σὲ τὸν γνήσιόν μου υἱὸν τὸν Ἰω(άννην) ...» (χωρὶς contracartula).

211. «... Ἰω(σὴ)φ Δούλης ἀπὲ τὸν Πεῦκον τὴν σήμερ(ον) ἡμέραν ἠθέλησα καὶ ἀπεχώρησα σὰς τὸν υἱόν μου τὸν Νικήταν καὶ τὰ μέρη σου ...» (χωρὶς contracartula).

212. «... ἐγὼ Μᾶρκ(ος) Δραγουμάνος ἀπὲ τὴν Ἐμπαρον τὴν σήμερ(ον) ἡμέραν ἠθέλησα καὶ ἀπεχώρησα σὲ τὸν υἱόν μου τὸν λεγόμενον Νικόλ(αον) ...» (χωρὶς contracartula).

213. «... Γεμάτην καὶ ἀπαραίτητον σεγουρτάδαν καὶ ἀφυέροσιν πιὼ ἐγὼ Κοστῆς _ Ἐντζος κατ(οικουόμενος) στο χορηον το Καλ(ὸ) Χοράφη πρὸς ἐσὲ τὸν πανφήλτατό μου υἱὸν τὸν Νικόλ(αον) Ἐτζον ...» (χωρὶς contracartula).

214. «... Γεμάτην καὶ ἀπαραίτητον σεγουρτάδαν πιὼ ἐγὼ Δημήτρ(ιος) Ἀρκολέος κατ(οικουόμενος) στὸ Μονόχωρον πρὸς ἐσὲ τὸν πανφήλτατό μου υἱὸν τὸν Μιχάλ(ην) Ἀρκολέον ...» (χωρὶς contracartula).

215. «... Ἐγὼ Ἰω(άννης) ὁ Γιαληνάς, κατικούμενος μετὰ μέρι μου ἐν τῷ χωρίῳ Καβάλου καθ(ομο)λ(ογῶ) πρὸς σὲ τὸν γνήσιόν μου υἱὸν τὸν Πέρον Γιαληνᾶν ...» (χωρὶς contracartula).

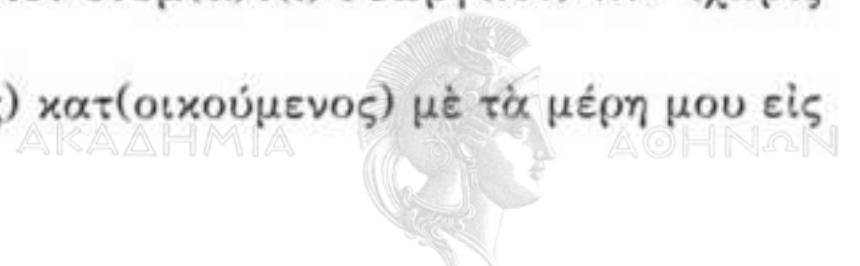
216. «... Ἐγὼ ὁ Νικόλας ὁ Δραγουμάνος, κατικούμενος μετὰ μέρι μου ἐν τῷ χωρίῳ Ἀντισικάρη καθομολογ(ῶ) πρὸς σὲ τὸν γνήσιόν μου υἱόν τὸν Παζέλιον τὸν Δραγουμάνον ...» (χωρὶς contracartula).

217. «... Ἐγὼ Μανουήλ Μελισουργὸς κατ(οικουόμενος) μετὰ μέρι μου εἰς τὸ χωρίον Μουληα καθ(ομο)λ(ογῶ) πρὸς σὲ τὸν γνήσιόν μου υἱὸν τὸν Ἰω(άννην) ...» (χωρὶς contracartula).

218. «... Γεμάτην σεγουρτάδαν πιὼ Κοστῆς ὁ Γαβαλᾶς κατ(οικουόμενος) στοῦς Κεϊσούς. ἐσὰς τῶν πανφείλτατόν μου υἱῶν τὸν Μιχάλ(η) τὸν Γαβαλᾶν. καὶ τὸν Βασίλ(ειον) τῶν Γαβαλᾶν καὶ τὸν Μανόλ(ην) τὸν Γαβαλᾶν. κατ(οικουόμενους) ος ιρητε ...» (χωρὶς contracartula).

219. «... Καθομολογῶ ἐγὼ Μανόλ(ης) Καρπάθιος κατ(οι)κ(ού)μενος μετὰ μέρη μου εἰς τὸν Ἀγ(ιον) Θωμ(ᾶν) σοὶ τὸν γνήσιόν μ(ου) υἱὸν ὀνόμ(α)τ(ι) Γεώργ(ιον) ...» (χωρὶς contracartula).

220. «... Καθομολογῶ ἐγὼ Μιχαήλ Σούλ(ης) κατ(οικουόμενος) μετὰ μέρη μου εἰς

25. 27/3/1446, Μανούσακας, Atti Antichi κτλ., 98, αριθμ. ΙΣΤ²²¹.
26. 2/6/1446, Μανούσακας, Atti Antichi κτλ., 98-99, αριθμ. ΙΖ²²².
27. 24/8/1482, Cattapan, I pittori Andrea e Nicola Rizzo κτλ., 263, αριθμ. 22²²³.
28. 26/2/1548, Πέτρος Πατσιδιώτης, σσ. 70-71, αριθμ. 41²²⁴.
29. 2/10/1583, Τζώρτζης Τρωΐλος, σ. 100, αριθμ. 48 (σε περίληψη)²²⁵.
30. 26/7/1591, Μέρτζιος, Βιτζέντζος Κορνάρος κτλ., 239-244, αριθμ. 75 (σε μετάφραση)²²⁶.
31. 30/6/1596, Τζώρτζης Τρωΐλος, σσ. 140-143, αριθμ. 71 (σε περίληψη)²²⁷.
32. 5/4/1605, Μανόλης Βαρουχάς, σσ. 276-277, αριθμ. 289²²⁸.
33. 18/11/1606, Μανόλης Βαρούχας, σ. 381, αριθμ. 411²²⁹.
34. 9/2/1608, Μανόλης Βαρούχας, σ. 443, αριθμ. 492²³⁰.
35. 22/1/1640, Ανδρέας Καλλέργης, σ. 108, αριθμ. 154 (σε περίληψη)²³¹.
36. 9/2/1641, Ανδρέας Καλλέργης, σ. 131, αριθμ. 188 (σε περίληψη)²³².
37. 3/2/1642, Ανδρέας Καλλέργης, σ. 172, αριθμ. 243 (σε περίληψη)²³³.

τὸν Ἄ(γιον) Θωμ(ᾶν) σοι τον γνήσιόν μ(ου) υἱὸν ὀνόμ(α)τι Νικήτ(αν) ...» (χωρίς contracartula).

221. «...Καθομολογῶ ἐγὼ Ἄνδρ(έας) Γονάλ(ες) κατ(οικούμενος) μὲ τὰ μέρη μου εἰς τὸν Ἄ(γιον) Θωμ(ᾶν) πρὸς σᾶς τοὺς γνησίους μου υἱοὺς Ἰω(άννην) καὶ Γεώργ(ιον) ...» (χωρίς contracartula).

222. «... Σταιρεᾶν καὶ βεβέαν συγουριτάδαν καὶ χωρισίαν ποιὸ ἐγὼ Βάσιλ(ειος) Ἀμπράμος λεγόμενος Στρογυλλός, υἱὸς ποτ(ῆ) Γεωργ(ίου) οἰκούμενος μετὰ απομοναριά μου μέλη εἰς τὸ χωρίων Μεσωκεφάλ(α), ἐσᾶς τούςδε Νικόλαον, Μανοῆλ καὶ Ἰωάν(νην) Ἀμπράμον τους γνησίους μου υἱοὺς ...» (χωρίς contracartula).

223. «Andreas Riço pictor ... tibi Nicolao Riço filio meo dilecto ...» (ενσωματωμένη contracartula).

224. «... Ἐγὼ ὁ Μαλαχίας ὁ Κονταρῆς ἀπὸ τὸ [[Και]] Καίνούριω Χωρίω τῶν Καρῶν, ... ὁμολογῶ τὴν σήμερον [γὼ] καὶ καλλῶς συμβηβαζομαι μετὰ σᾶς τὰ κατωεῖρημένα μου παιδιὰ, τὸν Γεώργη καὶ τὸν Νικόλα καὶ τὸν Μιχάλη πρεζέντε καὶ τὸν Πέτρο ἀψέντε ...» (ενσωματωμένη contracartula).

225. Ο Νικολό Πουλάκης χειραφετεῖ τὸ γιο τοῦ Μαρίνο.

226. Ο Βιντζέντζος Κορνέρ χειραφετεῖ τοὺς γιους τοῦ Μπενέτο καὶ Ἰωάννη.

227. Ο Τζώρτζης Πατελάρης χειραφετεῖ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Τζουάννε !

228. «... ὁ κυρ Μανολάς Βαρούχας Ζερβόπουλος ... θέλοντας νὰ ἀπομιράσι τὸν υἱὸν τοῦ τὸν κυρ-Νικολό ...» (χωρίς contracartula).

229. «... ὁ Τζανῆς Βαρούχας Μακριμάλις θέλι καὶ μαλτζιπάρι ... τὸν μισερ-Φραντζέσκο, τὸν υἱὸν τοῦ ...» (χωρίς contracartula).

230. «... ὁ κυρ Μάρκος Βαρούχας ὁ Ξερίτις θέλι ... καὶ μαλτζιπάρι τζι δίο τοῦ θυγατέρες τι Ζαμπέτα καὶ τι Καλί ...» (χωρίς contracartula).

231. Ο Πιέρος Γληγοροπούλος δηλώνει ὅτι χειραφετεῖ τὰ παιδιὰ τοῦ Νικολόζα καὶ Γιώργη.

232. Ο Φραγκίσκος Ντόρια χειραφετεῖ τὰ παιδιὰ τοῦ Μάρκο καὶ Γεώργιο.

233. Ο μαστρο-Νικολό Ασπρέας χειραφετεῖ τὴν κόρη τοῦ Εργίνα.

38. 7/3/1643, *Ανδρέας Καλλέργης*, σ. 209, αριθμ. 300 (σε περίληψη)²³⁴.
39. 26/1/1646, *Μαρίνος Αρχολέος*, σ. 415, αριθμ. 291 (σε περίληψη)²³⁵.

II. ANEΞΑΡΤΗΤΗ CONTRACARTULA

1. 7/11/1271, *Pietro Scardon*, σσ. 168-169, αριθμ. 455²³⁶.
2. 17/9/1301, *Benvenuto de Brixano*, σ. 134, αριθμ. 370²³⁷.
3. 19/11/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 153, αριθμ. 1025²³⁸.
4. 21/11/1304, *Pietro Pizolo II*, σ. 154, αριθμ. 1028²³⁹.

III. ΕΠΙΒΕΒΑΙΩΣΕΙΣ ΧΕΙΡΑΦΕΣΙΩΝ

1. 1/3/1271, *Pietro Scardon*, σ. 31, αριθμ. 104²⁴⁰.

IV. ΑΝΑΚΛΗΣΕΙΣ ΧΕΙΡΑΦΕΣΙΩΝ

1. 1/4/1610, *Μανόλης Βαρούχας*, σσ. 569-570, αριθμ. 653²⁴¹.

234. Ο Γιώργης Καλογερέας χειραφετεί το γιο του Αντώνη.

235. Ο Πιέρος Τρουλινός χειραφετεί το γιο του Αντώνιο.

236. «Idem Iohannes Mauro manifestum fecit cum suis heredibus suprascripto patri suo ...».

237. «Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego suprascriptus Nicolaus ... tibi suprascripto Rolandino ...».

238. «... ego suprascriptus Iohannes de Moncelese tibi suprascripto Gabriel patri meo ...».

239. «Ut similem securitatem facit Iohanni filio suo et ceter ...».

240. «Ponenda est securitatis cartula quam facit Taviano filio suo de filiali subiectione ...».

241. «... ό μισερ Γαλιάτζος Βαρούχας ... τόν υιόν του τόν κυρ-Νικολό ...».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Gabriella Airaldi, «“... bastardos, spurios, manceres, naturales, incestuosos ...”», *Studi et documenti su Genova e l’ Oltremare*, Genova 1974, σσ. 319-355.

Σ. Αλεξίου (επιμ.), *Βιτσέντζος Κορνάρος, Ερωτόκριτος*, Αθήνα 1995.

Z. Ankori, «Jews and the Jewish Community in the History of Medieval Crete», *Πεπραγμένα του Β’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ’, Αθήνα 1968, σσ. 312-367.

Helene Arweiler-Glykatzi, «L’ administration militaire de la Crète byzantine», *Byzantion* 31 (1961), 217-228.

W. Bakker – A. Van Gemert (εκδ.), «Οι διαθήκες του κρητικού νοταρίου Αντώνιου Γιαλέα 1529-1532», *Κρητολογία* 6 (1978), 5-90.

W.F. Bakker – A.F. Van Gemert (εκδ.), *Μανόλης Βαρούχας (εκδ.), Νοταριακές πράξεις, Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)*, Ρέθυμνο 1987.

M. Bellomo, *The Common Legal Past of Europe, 1000-1800*, Washington 1995.

E. Besta, *La famiglia nella storia del diritto italiano*, Milano 1962.

D. Bidon – D. Lett, *Η καθημερινή ζωή των παιδιών στο μεσαίωνα, 5^{ος} – 15^{ος} αιώνας*, Αθήνα 1999, σσ. 166-184.

I. Βισβίτζης, «Το πρόβλημα της ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου», *Επετηρίς Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 6 (1955), 131-153.

I. Βισβίτζης, «Τινά περί των προικίων εγγράφων κατά την βενετοκρατίαν και την τουρκοκρατίαν», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών*, 12 (1965), 1-129.

Χ. Γάσπαρης (εκδ.), *Franciscus de Cruce, Νοτάριος στον Χάνδακα 1338 – 1339*, Βενετία 1999.

Δ. Γκόφας, «Εμπορικές επιχειρήσεις ελλήνων της Κρήτης γύρω στο 1300», *Πεπραγμένα του ΣΤ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β’, Χανιά 1991, σσ. 117-148.

Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη συμβολαιογράφου Τζώρτζη Τρωίλου*, Αθήνα 1990 (σε περίληψη).

Γιάννης Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Τζώρτζη Πάντιμου 1613-1642*, Αθήνα 1990 (σε περίληψη).

Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Ανδρέα Καλλέργη (1635-1649)*, Αθήνα 1994 (σε περίληψη).

Γ. Γρυντάκης, «Η συνθήκη του Αλεξίου Καλλέργη», *Κρητολογικά Γράμματα* 15/16 (1999-2000), 35-50.

Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Μαρίνος Αρκολέος, Ο τελευταίος νοτάριος της δυτικής Κρήτης, Πρωτόκολλο 1643-1646*, Ρέθυμνο 2003 (σε περίληψη).

- F. Calasso, *Medioevo del diritto. Le fonti*, Milano 1954.
- Eva Cantarella, «Famiglia Romana e demografia sociale», *Jura* 43 (1992), 99-111.
- S. Carbone (εκδ.), *Pietro Pizolo, Notaio in Candia (1300, 1304-1305)*, τ. I, II, Venezia 1978, 1985.
- M. Cattapan, «Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300-1500», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 202-236.
- M. Cattapan, «I pittori Andrea e Nicola Rizzo da Candia», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 238-282.
- M. Cattapan, «I pittori Pavia, Rizo, Zafuri da Candia e Papadopoulo dalla Canea», *Θησαυρίσματα* 14 (1977), 199-238.
- M. Chiaudano – A. Lombardo (εκδ.) *Leonardo Marcello, Notaio in Candia (1278 – 1281)*, Venezia 1960.
- Θ. Δετοράκης, «Διδασκαλικές και βιβλιογραφικές συμβάσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητολογία* 10-11 (1980), 231-256.
- Θ. Δετοράκης, «Κρητικά προικοσύμφωνα του 16^{ου} αιώνα», *Λοιβή*, Ηράκλειο 1994, σσ. 133-136.
- M. Δρακάκης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149 [16/1-30/3 1549]*, τ. Α', Ηράκλειο 2004.
- D. Dalla, «Aspetti della patria patria potesta e dei rapporti tra genitori e figli nell' epoca postclassica», *Atti dell' Accademia romanistica Con/na, VII Convegno*, Perugia 1988, σσ. 89-109.
- G. Fedalto, «Greci e Veneziani : Scontri e incontri di politica e religione. Il caso di Creta», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), 79-94.
- M. Gallina, «Diversi livelli di ricchezza e di pecunia negli atti matrimoniali rogati a Candia nel corso del secolo XIV», *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, επιμ. Χρύσα Μαλτέζου, Βενετία 1998, σσ. 263-292.
- F. Gallo, «Idee vecchie e nuove sui poteri del pater familias», «*Poteri negotia actiones*», *Atti del convegno di diritto Romano*, Napoli 1984, σσ. 29-106.
- Jane Gardner, *Family and Familia in Roman Law and Life*, Oxford 1998.
- A. Van Gemert, «The Cretan Poet Marinos Falieros», *Θησαυρίσματα* 14 (1977), 7-70.
- A. Van Gemert, «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), 36-130.
- Maria Georgopoulou, «Mapping Religious and Ethnic Identities in the Venetian Colonial Empire», *The Journal of Medieval and Early Modern Studies* 26 (1996), 467-496.
- G. Gerola, «La dominazione genovese in Creta», *Atti dell' Accademia degli Agiati in Rovereto* 8 (1902), σσ. 134-175.
- D. Herlihy, *La famiglia nel Medioevo*, Roma 1994.

Κ. Ηλιάκης – Δάφνη Χρονάκη (εκδ.), *Πέτρος Πατσιδιώτης, Νοτάριος Καινούργιου χωριού των Καρών, Κατάστιχο (1546-1554)*, Νεάπολη 2002.

Μαρία Καζανάκη-Λάππα, «Εκκλησιαστική ξυλογλυπτική στον Χάνδακα το 17^ο αιώνα. Νοταριακά έγγραφα (1606-1642)», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), 251-283.

Μαρία Καζανάκη-Λάππα, «Οι ζωγράφοι του Χάνδακα κατά τον 17^ο αιώνα. Ειδήσεις από νοταριακά έγγραφα», *Θησαυρίσματα* 18 (1981), 177-267.

Αγλαΐα Κάσδαγλη, «Γαμήλιες παροχές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη και αλλού : Μια πρώτη ανάγνωση των δημοσιευμένων κρητικών προικοσυμφώνων της ύστερης βενετοκρατίας», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2000, σσ. 321-332.

Α. Kazdan, «Η βυζαντινή οικογένεια και τα προβλήματα της», *Βυζαντινά* 14 (1988), 223-236.

Σ. Κακλαμάνης – Σ. Λαμπάκης (εκδ.), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος, Νοτάριος Χάνδακα 1506-1532*, Ηράκλειο 2003.

Αντωνία Κιουσοπούλου, *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο κατά τον 13^ο αιώνα*, Αθήνα 1990.

Ι. Κισκήρας, *Η σύμβασις μαθητείας εν τη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Αθήνα 1968.

T. Kuehn, *Emancipation in Late Medieval Florence*, New Brunswick 1982.

Μαρία Κωνσταντουδάκη, «Οι ζωγράφοι του Χάνδακος κατά το πρώτο ήμισυ του 16^{ου} αιώνα οι μαρτυρούμενοι εκ των νοταριακών αρχείων», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 291-380.

Μαρία Κωνσταντουδάκη, «Νέα έγγραφα για ζωγράφους του Χάνδακα (16^{ος} αιώνας) από τα αρχεία του δούκα και των νοταρίων της Κρήτης», *Θησαυρίσματα* 14 (1977), 157-198.

Κ. Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές (16^{ος}-17^{ος})», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), 83-142.

P. Leicht, *Storia del diritto italiano, Le fonti*, Milano 1956.

P. Leicht, *Storia del diritto italiano. Diritto delle persone e di famiglia*, Milano 1960.

A. Lombardo, *Documenti della colonia veneziana di Creta, Imbreviature di Pietro Scardon (1271)*, Torino 1942.

A. Lombardo (εκδ.), *Zaccaria de Freddo, Notaio in Candia (1352-1357)*, Venezia 1968.

Χρύσα Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της βενετοκρατίας», *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), 62-79.

Χρύσα Μαλτέζου, «Η γυναίκα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη με βάση τις νοταριακές πηγές», *Αρχαιολογία* 21 (1986), 37-40.

Χρύσα Μαλτέζου, «Το παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 214-227.

Χρύσα Μαλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας (1211-1669)», *Κρήτη : Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. II, Κρήτη 1988, σσ. 107-161.

Chryssa Maltezou, «Creta fra la Serenissima e la Superba», *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna, Studi in Onore di Geo Pistarino*, τ. 2, Genova 1997, σσ. 763-774.

Δ. Μανίν, *Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των ενετών νομοθεσίας*, εν Κερκύρα 1889 (ανατύπωση Αθήνα 2002).

Μ. Μανούσακας, «Ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1374-1446) από τα Atti Antichi του Αρχείου του Δούκα της Κρήτης», *Θησαυρίσματα* 3 (1964), 73-102.

Μ. Μανούσακας – Α. Van Gemert, «Ανέκδοτα έγγραφα (1324-1435) για τον Κρητικό ποιητή Λεονάρδο Ντελλαπόρτα και την οικογένεια του», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 87-176.

Τατιάνα Μαρκάκη, «Συμφωνητικά γάμου και προικώες δικαιοπραξίες ως πηγή έρευνας της κοινωνικής ιστορίας και ανθρωπολογίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (1600-1648)», *Cretan Studies* 6 (1998), 3-21.

Γ. Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα για τους Κορνάρους της Σητείας και του Χάνδακα (Διαθήκες των μελών του Ιακώβου Κορνάρου)*, Αθήνα 1986.

Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Ιωάννης Ολόκαλος, νοτάριος Ιεραπέτρας. Κατάστιχο 1496-1543*, Βενετία 1994.

Sally McKee, «Greek Women in Latin Households of XIVth century Venetian Crete», *Journal of Medieval History* 19 (1993), 229-249.

Sally McKee, «Households in Fourteenth Century Venetian Crete», *Speculum* 70 (1995), 27-67.

Sally McKee, *Wills from Late Medieval Venetian Crete (1312-1420)*, Washington D.C. 1998.

Κ. Μέρτζιος, «Σταχυολογήματα από τα κατάστιχα του νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρά (1538-1578)», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), 228-308.

Κ. Μέρτζιος, «Βιτζέντζος Κορνάρος – Ερωτόκριτος», *Κρητικά Χρονικά* 18 (1964), 142-244.

Κ. Μέρτζιος, «Κρητικά συμβόλαια των χρόνων της Ενετοκρατίας», *Κρητικά Χρονικά* 19/I-III (1965), 111-145.

C. G. Mor, «Gli incunaboli del contratto di apprendistato», *Archivio Giuridico* 35 (1964), 9-45.

R. Morozzo Della Rocca (εκδ.), *Benvenuto de Brixano, Notaio in Candia (1301-1302)*, Venezia 1950.

Ν. Μοσχονάς, «Η Αγορά των δούλων», *Χρήμα και Αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, Αθήνα 2003, σσ. 249-272.

Κατερίνα Μπαντιά, «Συμφωνητικά γάμου και προικοσύμφωνα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητική Εστία* 4 (1991-1993), 139-160.

P. Noailles – A. Dain (εκδ.), *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944.

Α. Ξηρουχάκης, «Η εκκλησία της Κρήτης επί βενετοκρατίας», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 33, τχ. Α' (1934), 409-420.

Ν. Οικονομίδης, «Η διανομή των «βασιλικών επισκέψεων» της Κρήτης (1170-1171) και η δημοσιονομική πολιτική του Μανουήλ Α' Κομνηνού», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Αθήναι 1968, σσ. 195-201.

Ν. Παναγιωτάκης, «Ο ποιητής του “Ερωτόκριτου”», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1981, σσ. 329-395.

Ν. Παναγιωτάκης, «Μαρτυρίες για τη μουσική στην Κρήτη κατά τη βενετοκρατία», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), 9-169.

Ν. Παναγιωτάκης, «Οι αναμνήσεις ενός κρητικού πρόσφυγα από τον Χάνδακα του πρώτου μισού του 17^{ου} αιώνα», *Ο Μίτος της Αριάδνης, Ξετυλίγοντας την ιστορία του Ηρακλείου*, Ηράκλειο 2000, σσ. 79-92.

Ελευθερία Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου, II. Οικογενειακό δίκαιο*, Αθήνα – Κομοτηνή 1997.

Ασπασία Παπαδάκη, «Οι Βενετοί ευγενείς της Κρήτης κατά τον 16^ο αιώνα (εξασφάλιση τίτλων)», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, σσ. 431-438.

Ασπασία Παπαδάκη, «Συλλογή διατάξεων για τη βενετική ευγένεια στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ηράκλειο 2000, σσ. 143-153.

Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996.

Σ. Παπαμανουσάκης, «Το δίκαιο στο Κρητικό Θέατρο», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, σσ. 439-513.

Evelyn Patlagean, «L'enfant et son avenir dans la famille byzantine – Structure sociale, famille cretienne à Byzance», *Byzance* 10 (1981), 85-93.

Paola Ratti Vidulich (εκδ.), *Duca di Candia, Bandi (1313-1329)*, Venezia 1965.

Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, Κρητικάί Διαθήκαι*, Παρίσι – Βενετία 1872-1894 (Hildesheim – New York 1972), εισαγ. ριδ-ριστ, και τ. VI, σσ. 654-692.

Elizabeth Santschi, «Contrats de travail et d'apprentissage en Crète vénitienne au XIVe siècle d'après quelques notaires», *Revue suisse d'histoire* 19 (1969), 34-74.

Elizabeth Santschi, «Quelques aspects du statut des non-libres en Crète au X^{IV}e siècle», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 104-136.

Elizabeth Santschi, *Régestes des arrêts civilis et des mémoriaux (1363-1399) des archives du Duc de Crète*, Venice 1976.

Β. Σιακωτός, «Οι οικογενειακές σχέσεις στην Ιεράπετρα μέσα από τα συμβολαιογραφικά κατάστιχα του 16^{ου} αιώνα», *Αμάθεια* 35 (2004), 49-72.

Σ. Σπανάκης, «Συμβολή στην Εκκλησιαστική Ιστορία της Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 13 (1959), 243-288.

Σ. Σπανάκης, «Η θρησκευτικο-εκκλησιαστική κατάσταση στην Κρήτη τον XVI αιώνα», *Κρητικά Χρονικά* 21 (1969), 134-152.

A. Stahl (εκδ.), *The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella : Venetian Notaries in Fourteenth – Century Crete*, Dumbarton Oaks 2000.

F. Thiriet, «Eglises, fidèles et clergés en Crète vénétienne», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1981, 484-500.

Κ. Τσικνάκης, «Η εβραϊκή κοινότητα του Χάνδακα στα μέσα του 16^{ου} αιώνα», *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σσ. 729-751.

Δ. Τσουγκαράκης, «Η βυζαντινή Κρήτη», *Κρήτη. Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Ι, Κρήτη 1987, σσ. 337-404.

Ν. Τωμαδάκης, «Οι ορθόδοξοι παπάδες επί ενετοκρατίας και η χειροτονία αυτών», *Κρητικά Χρονικά* 13 (1959), 39-72.

Ν. Τωμαδάκης, «Προβλήματα της εν Κρήτη Αραβοκρατίας (826-961). Περί της δήθεν αλλοιώσεως του πληθυσμού εξ απόψεως εθνολογικής και θρησκευτικής», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 30 (1960-1961), 1-38.

Ν. Τωμαδάκης, «Η θρησκευτική πολιτική της Ενετίας έναντι των ορθοδόξων Κρητών από του ΙΓ' αιώνας έως του ΙΕ' αιώνας», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών 1969-1970*, Αθήνα 1969-1970, 21-38.

Μ. Φώσκολος, «Κώδικας του εκκλησιαστικού δικαστηρίου της Λατινικής Αρχιεπισκοπής Κρήτης (1598-1609)», *Αριάδνη* 3 (1985), 153-178.

Μαρία Χαιρέτη, «Νέα στοιχεία περί της χειροτονίας ορθοδόξων ιερέων Κρήτης επί βενετοκρατίας», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1974, σσ. 333-341.

Ι. Χατζάκης, *Η υπεξουσιότητα στο βυζαντινό δίκαιο*, Αθήνα 2000, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

Ι. Χατζάκης, «“Φυσικά τέκνα” στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Αρχαικές μαρτυρίες και νομικές προεκτάσεις ενός κοινωνικού φαινομένου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 38 (2004), 181-219.

Β. Χρηστίδης, *Η κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες (†824)*, Μια

αποφασιστική καμπή στον αγώνα μεταξύ Βυζαντίου και Ισλάμ, Αθήνα 1982.

Α. Χριστοφιλόπουλος, *Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινόν δίκαιον*, Αθήνα 1946.

P. Veyne, *L'impero Romano, La vita privata dall'impero Romano all'anno mille*, Roma 1994.

A. Vincent, «Νέα στοιχεία για το Μάρκο Αντώνιο Φώσκολο», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), 119-176.

P. Voci, «Storia della patria potestas da Augusto a Diocleziano», *Jura* 31 (1980), 37-100.

P. Voci, «Storia della patria potestas da Costantino a Diocleziano», *Jura* 36 (1985), 1-72.

G. Zordan, «I vari aspetti della comunione familiare di beni nella Venezia dei secoli XI-XII», *Studi Veneziani* 8 (1966), 127-194.